

# Den danske kirke i kong Frederik V's tid.

Af L. Koch

---

De 20 år, kong Frederik V regerede, høre ikke til dem, der skulle øve nogen særegen tiltrækning på kirkehistorikerne. Man vil måske have vanskeligt ved at finde et tidsrum af samme udstrækning i den danske kirkes historie lige siden reformationen, der har været fattigere både på begivenheder og på fremragende personligheder, så man gør det næppe uret ved at kalde det en *decadencens* tid. Den stærke bevægelse fra Christian VI's tid var vel ikke ophørt, men den søgte ligesom skjul i afsides egne og små samfund; der tænktes ikke længer på, at pietismen skulde kunne påtrykke hele kirken sit præg. Umuligheden heraf havde straks vist sig, da kirkeinspektionskollegiet efter 1737 skulde gøre forsøget derpå, og nu styrede man uformærket ind i det gamle spor; men den ortodoxe retning, som havde sejret, savnede betingelser for at kunne fremkalde en virkelig åndelig tilslutning til kirken og dens lære; pietismen havde vakt kritikken, og denne vendte sig mere og mere mod selve kirkens lære, så teologerne fik nok at gøre med at bekæmpe fritænkeriet; men deres gendrivelse havde kun liden overbevisende kraft; i det stille voksede uvillien mod kristendommen i dens daværende form hos de dannede, og da omtrent 20 år efter kong Frederiks død

det længe truende uvejr brød løs, var kirken kun i ringe grad skikkaet til at modstå det. En skildring af kirkehistorien i vort tidsrum må derfor for en stor del gå ud på at vise grunden til, at den ungdom, som det opfostrede, enten selv lod sig henrive af revolutionstidens vantro, eller i ethvert tilfælde bøjede hovedet for den, som siv i stormvejr.

Kongen selv var kun lidet skikkaet til at være kirkens hoved, som en dansk konge skulde være det. Det er jo vel bekendt, hvorledes han nedbrød både sin sjæls og sit legemes kræfter ved drik og udsvævelser. Han har dog efter alt, hvad man kan skønne, aldrig sluppet den tro, hvori han var opdraget. Der er næppe nogen af de få og korte optegnelser, han har efterladt sig, hvori Guds navn ikke nævnes, og da i året 1762 den frygtelige krig med Rusland syntes uundgåelig, nedskrev han en bøn, så inderlig, at man endnu må bevæges ved at læse den. Hans sidste ord før hans død var: Gud hjælpe mig!<sup>1)</sup>

Det var, da Christian VI døde, den almindelige mening, at den unge konge vilde optræde på en ganske anden måde i kirkelig henseende end faderen, og der er næppe tvivl om, at mange have glædet sig til at kunne øve gengæld mod pietismens tilhængere for den tvang, der havde været dem pålagt. Da man nu i almindelighed betragtede hofpræst Bartholomæus Bluhme som personifikationen af det tidligere system, ventede og håbede man, at han vilde få sin afsked. Bluhme selv har heller ikke følt sig vis på, at dette ikke kunde ske<sup>2)</sup>; men da han ved kroningen d. 4 September havde fungeret som konfessionarius, var det blevet øjensynligt, at han var sikker nok på at beholde sin stilling. — Biskop Hersleb har dog forsøgt at slå et stort slag mod kirkeinspektionen, som var det organ,

---

<sup>1)</sup> Hist. tidskr. 4de række II, 216. — I Rigsarkivet (Kongehuset) findes en tysk beretning om hans sidste sygdom. De ovenfor nævnte ord ere stavede: O Gud Jelp mig!

<sup>2)</sup> Kirkehist. saml. 3die række II, 572.

hvorigennem Bluhme især havde øvet sin indflydelse. Dette kollegium havde fra begyndelsen af været anlagt på at kontrollere biskopperne og indskrænke deres myndighed, og det havde derfor altid været Hersleb en torn i øjet. I en skrivelse til kongen gennemgik han nu hele dets synderregister og androg på, at det som ganske overflødigt måtte blive ophævet. Hvis han har håbet at opnå dette, er han bleven skuffet; men han havde ret i, at kirkeinspektionen var »i det ganske land dekrediteret«. Deri var dog måske hele dens indretning mere skyld end de mænd, som havde sæde i den; det måtte være en såre vanskelig opgave at opretholde kollegiets anseelse, da dette ingen særskilt administration havde, men kun skulde modtage en del indberetninger og afgive erklæringer over, hvad der især fra kancelliet sendtes til det. Vi ville, så godt som ikke få lejlighed til i det følgende at nævne kollegiet; dets rolle var helt udspillet<sup>1)</sup>.

Men kunde Hersleb her ikke sætte sin sag igennem, kunde han med desto større virkning arbejde på, at de anordninger, der vare udstedte for at forhindre Herrnhutismen fra at brede sig, bleve gennemførte. Da den store bevægelse rejste sig i årene efter 1730, gik den egentlige pietisme og herrnhutismen en tid lang side om side. Men det varede ikke længe, inden de skiltes ad, og medens det øjensynligt var både kong Christians og Bluhmes mening at sætte pietismen i højsædet, blev det dog i virkeligheden herrnhutismen, der sejrede; det var til den, præsterne sluttede sig, og endnu mere gælder dette om

---

<sup>1)</sup> J. Møller, Teol. bibl. V, 146 f. Der er ingen grund til med Helveg (kirkehist. II, 2den udg. 127) at tvivle om, at Herslebs skrivelse er indgivet til kongen, fordi den intet steds omtales. Den findes i Rigsarkivet, Danske kongers historie nr. 449 renskrevet med en hånd, hvormed biskoppens skrivelser ofte ere skrevne, undertegnet, men ikke dateret. Da man intet har villet foretage i anledning af denne skrivelse, er der ingen erklæringer bleven indhentet, og det er let forklarligt, at den ikke nævnes.

lægmænd. Det var en stor mængde både originale og oversatte piecer af denne retning, der indleveredes til det teologiske fakultets censur, og når dette nægtede tilladelse til at lade et manuskript trykke, var det næsten al tid, fordi det var »affattet i den goåt, som i herrnhutiske sange er observeret og har været til anstød«, eller »det er plettet af Zinsendorfs vildfarelser« eller »af barnagtige og tåbelige zinsendorfske tautologier« osv. Der var dog mange sådanne skrifter, som censuren lod slippe, og de bleve meget læste; om et af dem siges der, at det var udkommet i et oplag af 2500 eksemplarer. De bleve som oftest trykte på waisenhuset og solgt fra dets boghandel, der forestodes af C. Saxtorph, en broder til dets præst Peter Saxtorph, der havde taget traditionerne fra Ewalds tid i arv.

Saxtorph var dog ingenlunde den eneste herrnhutiske præst i Kjøbenhavn; Gottlieb Seeboth, tysk præst ved Garnisonskirken († 1771), synes endog at være gået meget yderligt i denne retning; han fik 1765 et manuskript til en prædiken tilbage med forbud mod dens trykning, hvad det teologiske fakultet ellers sjældent indlod sig på, når en embedsmand var forfatter. Professor P. Holm, som har affattet censuren, tilføjer det ønske, »at autor vilde entholde sig fra sådanne meninger, talemåder og læremåde, som smage for meget af Herrnhutianismo og synes at sigte til den sekts forøgelse«. — Året i forvejen skrev Holm ved en anden lejlighed: »det er altfor bekendt, at ej alene endel prædikestole, også sådanne, på hvilket sådant kan være skadeligt, længe have været således betjente, at større splid i kirken og sektens tilvækst derved har været sær befrygtelig, men endog en stor mængde herrnhutiske sange ere tid efter anden oversatte paa Dansk<sup>1)</sup>«. Der er i disse ord en let forståelig beklagelse over, at en

<sup>1)</sup> Om det teologiske fakultets censurer findes oplysninger i pakken *Censura librorum argumenti theologiae* i universitetets arkiv.

stærkt herrnhutisk sindet mand, C. Langemach Leth, som præst ved Trinitatis kirke skulde være studenternes sjælesørger. Fredrik Boye, som var hans kapellan 1750—59, hørte ligeledes til den samme retning.

Mest krænkende for herrnhutismens modstandere måtte det dog være, at denne havde bemægtiget sig Frue kirke, hvor samtidig Henrik Gerner var bleven stiftsprovst og Preben Schiøtt kapellan 1738. Det var især den første, om hvem Hersleb allerede havde udtalt sig med ringeagt i den nævnte skrivelse angående kirkeinspektionen, som det nu gjaldt for ham at komme tillivs. — Der var allerede i Christian VI's tid d. 20 November 1744 og 29 Januar 1745 udkommet to reskripter, der forbød kongens undersætter at rejse til Herrnhut, Marienborn eller lignende mistænkte steder for at studere; men det viste sig, at herrnhutismen også kunde indføres på anden måde, nemlig ved at der indforskreves herrnhutiske lærere fra Tyskland. Da to fynske præster, J. Mygind i Dreslette og N. Basse i Sønderby havde gjort dette, blev der d. 9 December 1746 udstedt et almindeligt forbud derimod<sup>1)</sup>. Begge disse mænd må være faldne til føje; ti de sad endnu mange år efter i deres embeder; men det i anledning af dem udstedte reskript blev benyttet til at fælde stiftsprovst Gerner.

Det indeholdt nemlig tillige forbud imod, »at ikke noget sted nogen slags sådan indretning af skole eller andet blev gjort af en eller anden, som kunde have skin af seminario«. — Gerner har formodentlig havt på fornemmelsen, at dette vilde blive benyttet mod ham; ti han henvendte sig selv til biskoppen med forespørgsel, om denne anså det for nødvendigt, at han ophævede en skole, som tre kvinder holdt for nogle småbørn i Preben Schiøtts hus, og i hvilken der også gik en datter af stiftsprovsten. Biskoppen svarede, at han fandt det aldeles nødvendigt, at denne skole standsedes; men Gerner for-

---

<sup>1)</sup> Helveg, Kirkehist. eft. reform. II, 2den udg. 122.

langte, at sagen skulde indstilles til kongelig resolution. Heraf benyttede da biskoppen sig til at fremstille alle hans synder: Han havde til stor forargelse to sønner i Herrnhut; Schiøtt havde havt en søn i huset hos en af de ovenfor nævnte fynske præster, og når der indrettedes en skole i hans hus, kunde man være vis paa, at den var herrnhutisk; ellers vilde der heller ikke være grund til at oprette den; ti der var skoler nok, og hvis Gerner ikke havde havt tvivl om dens lovlighed, vilde han ikke have forespurgt, om den kunde vedblive at bestå. Det var, siger biskoppen, enhver, som hørte ham, lige så bekendt som fortrydeligt, at han var ganske herrnhutisk, lærte deres principia offentligt og fulgte Zinsendorfs principia håndgribeligt. Når Gerner havde beråbt sig på, at de kvinder, der forestod skolen, ikke havde været i Herrnhut, havde det intet at sige; det havde Pr. Schiøtt heller ikke, og dog var han så god en Herrnhuter som nogen<sup>1)</sup>. — Det vil ikke kunne nægtes, at Hersleb her havde gjort sit bedste for at puste en i og for sig ubetydelig sag op til det mest mulige. — Kancelliet var enigt med ham i, at der skulde gås strengt tilværks, og at Gerner skulde på det skarpeste irøttesættes af biskoppen for hans utilbørlige forhold, samt trues med kongens unåde og med at blive tiltalt på sit embede; hvis han ikke i alt direkte efterlevede de kongelige befalinger.

Gerner havde imidlertid d. 17 Januar 1747 indgivet et andragende til kongen selv, om at der måtte blive anstillet undersøgelser i hans sag. Som følge heraf er den bleven behandlet i konseillet, og her mildnedes fremgangsmåden en del; det ovennævnte reskript blev ikke afsendt, hvilket vistnok skyldtes grev Schulin<sup>2)</sup>; men d. 24 Februar

<sup>1)</sup> Indlæg til Sæll. tegn. 1747 nr. 99. Herslebs skrivelse findes ikke; men dens indhold er gengivet i en kasseret koncept til et reskript til Gerner.

<sup>2)</sup> I suplikprotokollen 1747 nr. 115 er der ved sagen bemærket: »Cons. 17 Januar. Geheimeråd Schulin tog forestillingen til sig d. 9 Februar. Refereres Hs. M.»

underrettedes Gerner om, at det var pålagt dr. M. Wöldike og præsten A. C. Rhon ved Petri kirke at undersøge den i Schiøtts hus oprettede skole; men tillige pålagdes det ham »til forargelses afvendelse fra den han betroede menighed« at kalde sine sønner hjem fra Herrnhut inden Mikkelsdag, ikke at deltage i forsamlinger hverken i sit hus eller andensteds, og i sit embede skulde han følge loven og ritualet i alle stykker, og ikke alene intet lære mod de symbolske bøger, men også lære alle de sandheder i deres orden, som derudi findes<sup>1)</sup>.

Nu viste det sig vel, at der egentlig intet var i vejen med den ofte nævnte skole; børnene vare mellem 4 og 9 år, de havde meget få kundskaber, men man havde ikke kunnet opdage noget sekterisk enten hos dem eller lærerinderne, hvorfor skolen også fik lov til at bestå. — Men da det ikke kunne lykkes Gerner at få anstillet nogen undersøgelse af hans egen virksomhed, har han erkendt, at han ikke kunde blive i et embede, hvor han stod biskoppen så nær, og tre måneder efter indgav han et nyt andragende, hvori han noget spydig bemærker, at han under Christian VI i overensstemmelse med dennes forordninger også privat har antaget sig dem, der have ytret sig mere begærlige end andre efter at blive frelst; men siden reskriptet af 24 Februar havde han afholdt sig fra forsamlingerne, ligesom han havde kaldt sine sønner hjem fra Herrnhut. Men han var i sin samvittighed overbevist om, at Herrnhuterne vare i god overensstemmelse med den Augsburgske trosbekendelse, og at de udgjorde den bedste del af den evangeliske kirke. Da han nu havde fået kald til at være »administrator for den lutherske tropus og inspektør for de evangelisk lutherske brødre menigheder i Schlesien«, bad han, at der måtte anstilles en prøve på disses lære, og at han, hvis denne viste sig at stemme med den augsburgske konfession, måtte forene den nye bestilling med

---

<sup>1)</sup> Sæll. tegn. 1747 nr. 293.

sit hidtilværende embede, eller, hvis dette ikke kunde tilstedes, at han da måtte få sin afsked<sup>1)</sup>. Han kan vel næppe have tænkt sig muligheden af, at det første alternativ kunde blive tilladt; men han kan altså lige så lidt som de andre præster, der den gang drog til Herrnhut, siges at være afskediget af regeringen; de opgav selv deres embeder. Det var således tilfældet med sognepræsten A. Langgaard og hans kapellan O. N. Krogstrup i Klim i Vester Hanherred året efter, at Gerner havde taget sin afsked<sup>2)</sup>.

Der siges om disse mænd, at de anså Herrnhut for det eneste sted på jorden, hvorfra der gik vej til himlen; men adskillige af dem synes dog ikke at have befundet sig så overdreven godt ved at være der. Gerner søgte således allerede 1753 om tilladelse til at vende tilbage til Norge i anledning af en arv, der var tilfalden ham; han siger selv, at han vendte tilbage, fordi det blev ham forment at modtage arven, når han blev i Tyskland; men han havde opgivet sit embede der, og han var næppe kommen hjem, før han ansøgte om atter at måtte beforders til gejstligt embede »til hans og hans families nødtørftige subsistence«. Dette blev vel afslået, men kongen lovede, at han vilde vise ham sin nåde, når dette kunde ske på anden måde<sup>3)</sup>. — Han fik dog aldrig noget embede; men han bevarede bestandig sin kærlighed til brødremenigheden, og han benyttede i trykkefrihedstiden lejligheden til at udtale denne og skildre den uret, han mente at have lidt, i sine ovenfor citerede »Mærkværdigheder« 1772. Han døde 1786 i Tønsberg.

Også den under Christian VI forviste præst Peter Nicolai Holst kom 1748 tilbage til Danmark. Han søgte om tilladelse til at opholde sig her et par måneder, da der var tilfaldet ham en arv efter hans stedfader H. Gram.

---

<sup>1)</sup> Sæll. tegn. 1747 nr. 295. H. Gerner, mærkværdigheder 139—45.

<sup>2)</sup> Helveg, 123.

<sup>3)</sup> Oversekretærens brevbog i det danske kancelli 1753 nr. 247.

Men kongen tillod, at han måtte blive her »et par måneder eller mere«, når han vilde forholde sig i ro. Hermed var altså landsforvisningen ophævet, og Holst forlod heller ikke mere sit fædreland<sup>1)</sup>.

Med undtagelse af Gerner har der næppe været nogen præst, der med grund har kunnet beklage sig over, at han er bleven strengt behandlet for sin herrnhutismes skyld. Den oftere nævnte Preben Schiøtt ved Frue kirke holdt uhindret forsamlinger for den herrnhutiske kreds i København lige til sin død 1782<sup>2)</sup>, og en så udpræget herrnhutisk sindet mand som Ewald ved Waisenhuset fik 1747 tittel af professor og blev 1749 medlem af Waisenhusets direktion og missionskollegiet. — Heller ikke mod separatistiske lægfolk blev der gået strengt tilværks, end ikke i Herslebs eget stift. Der fandtes en del sådanne i Korsør, hvor de bleve tålte, uagtet anordningen af 5 Marts 1745 kun gav dem ret til at opholde sig i fristæderne. Da en af dem vilde holde sin datter, en 19årig pige, fra konfirmationen, fik de kun en advarsel om, at loven kunde gøres gældende imod dem »i hele sin rigeur«<sup>3)</sup>.

Endnu mindre blev der voldt de egentlig pietistiske præster nogen fortræd, når de ivrede mod teatre og andre forlystelser, som nu kom i brug. E. Pontoppidan blev 1747 biskop i Bergen og 1755 betroet det overmåde vigtige hverv som prokansler ved universitetet. — Bluhme blev ved som hidtil at anbefale kongen præster og kandidater til befordring, og han talte med samme frimodighed som i Christian VI's tid. I ligprædikenen over dronning Louise siger han: »For folkets synders skyld ske mange forandringer med rigerne (Ordspr. 18. 2), og retfærdighed ophøjer et folk; men synd er menneskenes fordærvelse. Således må jo vore synder være skyld i vor kære dronnings

---

<sup>1)</sup> Sæll. tegn. 1748 nr. 205.

<sup>2)</sup> Reskr. 12 Marts 1783.

<sup>3)</sup> Sæll. tegn. 1748 nr. 387.

død. Nu er vel et folks synder af forskellig art, og jeg tror vist, at de iblandt os og overhovedet i landet, som have levet i vitterlige og herskende synder, i herskende ærgerrighed og pengeærrighed, i herskende vellyst, pragt, overdådighed i mad og drikke, i herskende kærlighed til verden, ringeagt for Guds ord, vanhelligelse af den kære søndag, syndig tidsfordriv, at de især have skyld i vor kære dronnings død. Og jeg frygter, jeg frygter, at hvis man ikke hører op med sådanne synder, vil man derved skade vor allernådigste konges og vor dyrebare kronprins's liv«. — Det var ikke vanskeligt at se disse ords adresse; men der forlyder intet om, at de blev tagne ilde op.

Men ikke desto mindre havde dog hele betragtningen af livet antaget en anden farve end i Christian VI's tid, og de klager fra de ældre over den nye slægts vanart, som vel have lydt, så længe verden har stået, kunde nok her have nogen grund. Bluhme siger to år efter tronskiftet, at han har måttet se på, hvorledes »verden med sine kødelige lyster og sine syndige lysthandlinger som en brusende flod er trængt ind over os, har bortvendt mange sjæle fra Gud og bragt dem i fare for, hvis de ikke snart omvende sig, at blive neddraget i fordærvelsens afgrund«<sup>1)</sup>. Der er vel næppe tvivl om, at her sigtes til teatrets genoprettelse og forandringen af helligdagsanordningen. Christian VI havde ikke ligget et halvt år i sin grav, før Thielo fik privilegium på at opføre danske komedier, og året efter var der ikke mindre end 4 teatre i gang i København, foruden at der villigt gaves tilladelse til linedans, taskenspillerkunster o. desl. Det synes at have været en af de få ting, kong Frederik V selv har interesseret sig for; alt, hvad der angik teatrene afgjordes ved en slags kabinetsbefalinger, som kun expederedes gennem kancelliet. Københavns præster skulle have udtalt sig skarpt mod

---

<sup>1)</sup> Kirkehist. saml. 3die række II, 575.

disse »privilegerede synder«<sup>1)</sup>. Hvad der bidrog meget til at skuespillene forargede, var, at de fleste aktører vare studenter. Thielo siger udtrykkelig i sit andragende om at måtte opføre komedier, at dette skal ske »ved hjælp af de skikkelige studerende personer, han har samlet«<sup>2)</sup>. Men da omtrent alle studenter forudsattes at studere teologi, kan det ikke undre os, at det stødte mange, at sådanne skulde fristes ind på en vej, der ikke ansås for hæderlig, og hvor man næppe mente, der kunde leves kristeligt. — Det var heller ikke blot pietisterne, der betragtede teatret og skuespillerstanden på denne måde. Da en student, Math. Birch, 1749 ansøgte om at måtte indstille sig til teologisk embedsexamen, uagtet han i 6 uger havde spillet komedie ved v. Qvotens tyske teater, frarådede prof. Holm at tillade dette; der burde ikke tilstedes den, der havde været skuespiller, adgang til en prædikestol. Prof. Wøldike mente dog, at andragendet kunde bevilges, når han et år havde hørt flittigt forelæsninger og opført sig således, at man kunde antage, at han havde omvendt sig fra den let-sindighed, der havde bragt ham til at blive aktør, og der blev afgivet en resolution efter Wøldikes foreslag<sup>3)</sup>.

Hvad komedierne var for København, var de gamle bondelystigheder fra landet. Sabbatsanordningen af 1735 havde aldeles forbudt at ride sommer i by. Nu tillodes det ved et reskript af 12 Juli 1748 på søgnedage, eftersom den nævnte anordning kun er en sabbatsanordning og sigter kun til helligidages overholdelse. Men præsterne vare mange steder ilde tilfredse med denne forandring; et par steder på Sælland vilde de formene dem, der havde redet sommer i by, at komme til alters uden at stå åbenbar skrifte, fordi de, selv om den egentlige forlystelse havde

---

<sup>1)</sup> Kirkehist. saml. 3die række II, 568.

<sup>2)</sup> Kancelliets suplikprotokol 1746, nr. 1192.

<sup>3)</sup> Oversekretærens brevbog 1749 nr. 235.

fundet sted på en hverdag, dog vanhelligede sabbaten ved at svire de sammentiggede penge op<sup>1)</sup>).

Der vides i dette tidsrum, foruden hvad der alt er meddelt, intet om religiøse bevægelser i almuen, hvad der dog sikkert især må søge sin forklaring i, at Herrnhutismen havde skiftet karakter og ikke længer ytrede sig ved sekteriske bevægelser, men nøjedes med at danne småkredse uden egentlig opposition mod statskirken. — Som et vidnesbyrd om en lægmands iver for Guds ords udbredelse stå endnu de stistrupske legater til uddeling af bibler, salmebøger og oprindelig tillige af Brochmands postil. De oprettedes 1749 af en købmand fra Hobro, Laurids Christensen Stistrup og hans hustru Christine Marie Sønderborg. Også en præst, Thomas Lillelund, oprettede et legat, hvoraf hver gård i hans sogne, Ulstrup og Gundersted, skulde forsynes med en bibel<sup>2)</sup>).

---

I kirkeskikkene skete der kun få og ubetydelige forandringer. Måske netop fordi man ikke længer følte sig så sikker i fortidens institutioner, blev man ængstelig ved at rokke dem, selv der, hvor man var kommet til erkendelse af, at de trængte til rettelse. — Således blev det afslået at gå ind på et særdeles hensigtsmæssigt forslag af biskop Hersleb om at forkorte det lange ritual for, hvad præsten skal foretage, når han følger forbryderen til retterstedet<sup>3)</sup>. Det lader næsten til, at øvrigheden har fundet det ubarmhjærtigt således at trække henrettelsen ud; ti Herslebs forslag fremkom i anledning af, at en fængselspræst havde klaget over, at byfogden havde jaget ham og de studenter, der skulde assistere ham ved sangen m. m., bort<sup>4)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Sæll. tegn. 1748 nr. 498 og 1749 nr. 553.

<sup>2)</sup> Helveg, 2. udg. II, 124.

<sup>3)</sup> Kroghs udgave af ritualen 130—39.

<sup>4)</sup> Oversekretærens brevbog 1756 nr. 300.

Den private kommunion, som var bleven forbudt ved et reskript af 7 Januar 1741, der kun tillod den for dem, der gjorde sig skrupler af at gå til alters sammen med andre, blev ved et nyt reskript af 3 Juli 1747 atter tilladt i almindelighed, så det blev nu som tidligere skik, eller om man vil uskik, at fornemme folk gik til alters for sig selv før eller efter gudstjenesten<sup>1)</sup>. — En anden indrømmelse, der gjordes fornemheden, var at rangspersoners koner fritoges for at holde kirkegang efter deres barsels-seng. Et gammelt reskript havde fritaget alle de koner, hvis mænd stod ved hestgarden, og officersfruer synes alt tidligere at have tiltaget sig samme ret. Nu klagede præsterne over, at mange rangspersoners, ja menige rytteres og dragoners koner fulgte officersfruernes eksempel. Men reskriptet af 8 November 1748 gjorde dette lovligt, »på det herudi kan al tid være en vis og uniform skik og orden og derhos forekommes al uenighed mellem lærere og tilhørere«. — Nogle år efter gjorde man skridtet helt ud; der var indkommet mange ansøgninger om samme frihed, som var indrømmet fruer af rang, og i disse beråbte man sig på, at det var skadeligt for konen om vinteren at opholde sig i våbenhuset, hvor der var træk og kulde. Kirkekollegiet erklærede tillige, at introduktionen opholdt gudstjenesten, så præsten ikke fik tid til at katekisere, medens menigheden ikke i rette tid kunde komme i og af kirke, og derfor ikke ved sidsttjeneste om vinteren komme hjem, før det var mørkt. Et reskript af 22 November 1754 afskaffede derfor introduktionen og anordnede en bøn fra prædikestolen i stedet<sup>2)</sup>.

Med hensyn til konfirmationen, da havde anordningen af 1736 ikke bestemt nogen alder, i hvilken børnene skulde konfirmeres. Da dette ikke kunde ske, førend de kunde læse, var der mange, som af den grund ikke blev

<sup>1)</sup> Ussing, kirkeforfatningen, IV, I. 274.

<sup>2)</sup> Fogtmanns gejstl. reskr. I, 330.

konfirmerede, før de vare helt voksne. De pietistiske præster så heller ikke gerne, at de unge kom for tidligt til alters. Ewald havde således ikke villet konfirmere waisenhusbørnene, før de vare i en alder af 15—17 år. Da det, det sidste år han levede, opdagedes, at der var gået store uordener i svang på waisenhuset, nævntes denne sildige konfirmation som en af grundene; præsten havde vel ment det godt, men disse børn brugte den tid, de ikke havde behov til at læse på deres lektier, til syndig og unyttig handel<sup>1)</sup>. Andre steder synes præsterne at have konfirmeret i en meget tidlig alder; ti en anordning af 31 Marts 1759 bestemmer, at konfirmationen ikke må finde sted før det 14de år, og skal være sket før det 19de, samt at de konfirmerede skulle gå til alters søndagen efter konfirmationen. — Biskop Hersleb omtaler i et landemodsmonitum de måder, hvorpå præsterne tidt gøre konfirmationen til et dødt, udvortes værk; dette sker især, når de give de unge, alle eller nogle, forud til kende de stykker, de skal svare til, ligeledes når der blot fordres forklaringens ord at recitere, uden at prøve, hvad de forstå deraf. Endvidere skulle præsterne huske, at de unge ikke på konfirmationsdagen skulle lære noget, og præsterne skulle der ikke undervise, men bevise, hvorledes de have undervist<sup>2)</sup>.

Hersleb var i det hele en årvågen biskop, der bestandig var til rede for at stoppe de huller, der opstod, når den gamle lovgivning ikke længer vilde passe på de nye tider og forhold. Således klagede han over, at man ikke kunde forhindre de mange vederstyggeligheder, som fandt sted ved skilsmissesager, hvor det foregaves, at den ene ægtefælle havde forladt den anden, uden at dette i virkeligheden var tilfældet. Han foreslog derfor, at det skulde påbydes, at citanten i sådanne tilfælde skulde møde personligt i retten og aflægge ed på, at han eller hun ikke vidste,

---

<sup>1)</sup> Sæll. tegn. 1754, nr. 147.

<sup>2)</sup> Dionysii landemode 1755.

hvor den undvegne part opholdt sig, eller havde andre breve eller efterretninger fra denne, end de i retten fremlagte, samt at øvrigheden al tid skulde beskikke en defensor for den fraværende part. Det blev 1750 pålagt Luxdorph som generalprokurør at udarbejde en forordning herom; men den udkom aldrig<sup>1)</sup>. — I året 1754 klagede både Københavns magistrat og biskoppen over, at mange unge mennesker indgik upassende ægteskaber uden deres forældres samtykke. Det var især præsten på Ladegården, D. Rup, der gjorde profession af at vie sådanne brudefolk, så vel som af at konfirmere vankundige konfirmanter. Da han havde viet en urtekræmmer Mohrs datter til en papist, lod biskoppen ham stille for en provsteret. Men han beråbte sig på, at kongebrevene kun forlangte, at vedkommende skulde lade sig vie af en ved en offentlig menighed ansat præst, så han mente, han var i sin gode ret, og om provsteretten end ikke fandt, at hans adfærd kunde billiges, dømte den ham dog, til biskoppens fortrydelse, kun i en mulkt af ialt 30 rd. — Efter biskoppens forslag kom kongebrevene herefter til at lyde på, at vielsen skulde ske ved en ved en ordentlig menighed beskikket præst, som kan stå til ansvar for ægteskabets gyldighed<sup>2)</sup>.

---

Hvad præsterne angår, da får man et bestemt indtryk af, at der har manglet meget i, at de have kunnet være for deres menigheder, hvad de burde være, og vi se bestandig forsøg på at rette manglerne og at drage omsorg for, at de kommende slægter kunde blive bedre forberedte til deres gerning. Det var en gammel klage, at præsterne lå i idelige processer og stridigheder med deres menigheder, og det havde intet hjulpet, at et reskript af 26 August 1738 havde forbudt dem at lade møde ved prokuratorer

---

<sup>1)</sup> Oversekretærens brevbog 1749 nr. 257 og 1750 nr. 166.

<sup>2)</sup> Stampedes erklæringer I, 246.

for provsteretterne; de bleve ved at anlægge sager »uden al sand fornødenhed, og alene af en dårlig ambition og animosité til ikke liden anstød for menighederne«. Ved et reskript af 20 Februar 1750 bemyndigedes da biskopperne til at diktere dem, som gjorde sig skyldige heri, mulktter fra 1—5 rd.; men sådanne mulktter kunde også pålægges, når en præst ikke var at bevæge til at besøge syge eller fanger, eller komme i skolerne, eller når han befandtes at misbruge absolutionens magt til at inddrive sit offer. Det var atter Hersleb, der udvirkede dette reskript, og man må vel antage, at de forseelser, det omtalte, ikke have hørt til sjældenhederne. Men det var en af pietismens gavnlige virkninger, at man havde begyndt at stille større fordringer til præsterne end tidligere, så sløvhed og ligegyldighed eller en adfærd, som den i reskriptet omtalte, ikke længer gik upåtalet hen.

Et vidnesbyrd både herom og om, at der har været mange brøst i standen, er det forholdsvis store antal præster, der i dette tidsrum blev afskedigede for forskellige grove forseelser. Et par af dem hørte til de urolige hoveder, som den pietistiske bevægelse havde fremkaldt; dette var således tilfældet med Andreas Agerbech, der fra 1739 havde været præst på Bornholm. Han havde allerede i Christian VI's tid voldt bryderier alle vegne, hvor han var kommet, men var bleven skånet, fordi han regnedes til pietisterne, og måske tillige, fordi han i højere kredse skal have nydt en vis anseelse som læge. Da han nu blev ved på den gamle vis, befalede kongen 1756, at han skulde forflyttes til Kristiansø; men selv der var der mennesker nok, som han kunde kævles med, og året efter tog eller fik han sin afsked<sup>1)</sup>. — En anden lige så stridbar mand, C. F. Gerlach i Ry, synes nærmest at have været sindssyg; også han kom 1747 til Kristiansø, men som fange på fæstningen, hvor han døde. — En sag, der må have vakt

---

<sup>1)</sup> Dansk biografisk lexikon.

en vis opsigt, da den foregik i København, var, at kapellanen ved Trinitatis kirke A. Horsens blev dømt fra kjole og krave, fordi han havde ægtet en kvinde, hvis mand endnu levede; konen blev sat i spindehuset<sup>1)</sup>. — I det hele var det usædelighed, drukkenskab eller opsætsighed, der foranledigede afsættelserne, og disse have sikkert kun fundet sted, hvor skandalerne vare blevne i høj grad offentlige<sup>2)</sup>. — Som et vidnesbyrd om, hvor stærk overtroens magt endnu kunde være, skal det nævnes, at præsten i Hyllested, O. Ferslef, der endda var magister, og hans søn, der var kapellan hos ham, i året 1756 fik en mulkt og en streng irettesættelse, fordi de havde ladet sig bruge i en latterlig trolddomshistorie, hvori de havde manet trolden m. m.<sup>3)</sup>.

Så vidt man kan se, har det ikke blot været præsternes levnet, men også deres prædikener, der have ladet adskilligt tilbage at ønske. Pontoppidan siger i sit Collegium pastorale practicum, der udkom 1757 (2den udgave 1765), men rigtignok om Norge, at han allevegne, når han spurgte præsternes medhjælpere og menighedens forstandere, om Guds sande kundskab og gudsfrygt i deres tid havde taget af eller til, har fået det svar, at fremgangen har været stor, og at der nu findes langt færre forargelige medlemmer af menighederne end tidligere, og han tilføjer, at dette, næst Guds eget ord og nåde må tilskrives en forbedring i kleresiet<sup>4)</sup>. Det er de pietistiske præster, han her tænker på, og der er heller intet spørgsmål om, at disse, hvor de kom, ofte have vakt ikke ringe liv og alvor; men dels

<sup>1)</sup> Wiberg, præstehistorie. Sæll. tegn. 1747 nr. 461.

<sup>2)</sup> N. O. Guldberg på Askø afskedigedes 1750 »for mange grove laster»; J. S. Lorentzen ved søkvæsthuset 1754 for løsagtighed; J. L. Bruun i Mariager 1757 for sin »ganske urimelige opførsel.» F. A. Fischer i Strøby 1756 for usædelighed; G. V. Arent i Stadager 1762 for drukkenskab m. m.. Wibergs præstehistorie.

<sup>3)</sup> Kirkehist. saml. 3die række VI, 576.

<sup>4)</sup> 2den udg. s. 29.

var det kun på få steder, dette fandt sted, og der var endnu færre, hvor det vakte liv ikke snart sygnede hen. Men han har også beklaget sig over hele den udvortes og mekaniske måde, hvorpå der tidt prædikedes om synd og nåde, om gerninger og tro. »Der bevises og forsikres«, siger han, »endogså til stor overflødighed, at alle Adams børn ere syndere, og ingen helgene, at de kunne ikke gøre andet end ondt, at om de end kunde gøre noget godt, da duede det intet for Gud. Farisæernes hykkelgerninger drages herhen og rangeres under den tittel gode gerninger, på det disse må blive ret urimelige. Umiddelbart derpå trøstes de, som ej trænge til trøst, med Kristi fortjeneste, som har lidt og gjort nok for os arme syndere, og som ser alene til troen og ikke til gerningerne. Her sammenblandes retfærdiggørelsen med den daglige fornyelse, ligesom tilforn gode gerninger med hykleri, og denne prædiken, som allerede er en miskmask i præstens eget hoved, bliver en dobbelt værre miskmask eller sammenblanding af løgn og sandhed i den enfoldige almues hjærte«<sup>1)</sup>. Dette billede af åndløs prædiken er åbenbart tegnet efter naturen, og det er ikke blot de prædikener, der holdtes af Pontoppidans samtidige, der led af den her påpegede uklarhed. — Oversekretæren i det danske kancelli, grev Holstein, klager lejlighedsvis over en anden mangel ved prædikenerne, at præsterne ikke kende og forstå skriften, og at de derfor ikke berede sig til den tekst, som de egentlig på den tid skulle forklare, men holder en prædiken, som, endskønt den forresten kan være god i sig selv, kan så at sige passe på alle tekster, hvilket giver anledning til at tro, at de enten ikke selv have udarbejdet deres prædikener, eller og, at de i førstningen, de komme til embedet, forfatte sådanne prædikener, for siden at spare deres umage at give forklaring over hver tekst<sup>2)</sup>. Også denne anke var

---

<sup>1)</sup> Coll. pastorale, 2den udg. 21.

<sup>2)</sup> Oversekretærens brevbog 1759 nr. 61.

uden tvivl berettiget; men hvor præsterne skulde prædike ud af en uklar dogmatik og med utilstrækkelig forståelse af skriften, kan det ikke undre os, at resultatet blev derefter. Den gamle prædikemåde havde tabt sin kraft, og den nye fik først sit forbillede i Bastholm.

Den ypperste prædikant i denne tid var utvivlsomt biskop Hersleb. Han har udgivet flere prædikensamlinger; men det er sagt med rette, at disse ikke give noget fuldt begreb om hans veltalenhed, der forbandt sig med legemlige gaver, som det trykte ord ikke kan gengive, men som samtiden ikke nok kunde berømme<sup>1)</sup>. — Han rammes ikke af de anker, som Pontoppidan og Holstein rejste mod prædikanterne; ti han fremhæver stærkt og smukt, at et kristeligt liv består i ved Guds nåde at overvinde os selv, vore lyster, vore lidelser, vore fristelser, andres fortrædeligheder, ja selv døden, og der findes mere og lærdere tekstforklaring hos ham, end man nu vilde synes om i prædikener. — Også professor P. Rosenstand Goiske udgav en postil, der dog først begyndte at udkomme 1766. — Af ældre prædikensamlinger udkom der 1746 et uddrag af Luthers postil, der oplevede flere oplag; også Brochmands blev på ny oplagt. — Den mærkeligste af tidens andagtsbøger er Frederik Lützens »Hellige opmuntringer i mødige og tankefulde stunder«, 1764, der er bleven trykt mange gange senere. — Grev Fr. Danneskjolds »Morgen- og aftenbønner« kom først 1779. Af Arndts »Sande kristendom« udkom der et nyt oplag.

De fleste af de mænd, der havde haft højere kirkelige embeder i Christian VI's tid, døde efterhånden under sønnens regering, Conradi 1747, Bluhme 1753, Hersleb 1757, biskopperne P. Hygum og H. A. Brorson samt Pontoppidan 1764. Kun biskopperne B. Brorson og A. Wøldike levede hele vort tidsrum igennem. Herslebs eftermand blev L. Harboe, der efter at have forrettet sin store

<sup>1)</sup> N. M. Petersen, litteraturhist. 2den udg. s. 138.

visitats på Island var bleven biskop i Trondhjem 1743. Allerede 1748 var han bleven Hersleb, der var hans svigerfader, adjungeret. Han var en kundskabsrig mand, der nærede stor interesse for kirkehistorien, og som sammen med Langebek udgav de første bind af *Dänische Bibliothek*, der indeholder værdifulde bidrag til oplysning især af Danmarks kirkehistorie i ældre og nyere tid. Som biskop gjaldt han for at være både en mild og retsindig mand. Men det er mærkeligt, hvor lidt fremtrædende de mænd var, som kom i de afdødes sted, et tegn til på den slaphed, der gennemtrængte hele tiden. — Jakob Ramus blev sin faders eftermand som biskop på Fyen, J. C. Bloch blev biskop i Ribe og P. M. Bildsøe i Århus.

Netop fordi de, hvem kirkens vel lå på sinde, havde en følelse af, at der var store brøst i præstestanden, tænkte man ikke blot på at rette disse, men endnu mere på at tilvejebringe en bedre undervisning og uddannelse for studenterne, så der i fremtiden kunde være håb om at få et præsteskab, der bedre kunde svare til de fordringer, man nu måtte gøre til det. — Forsøgene på at udrette noget i denne retning udgik især fra E. Pontoppidan som prokansler; men om disse, der kun førte til meget små praktiske resultater, må her henvises til min tidligere afhandling om ham<sup>1)</sup>, og vi skulle kun nærmere fremhæve enkelte træk af de i den anledning førte forhandlinger, hvorved der kastes lys over personer eller tilstande.

Da der 1755 forhandlede om, hvor vidt det burde pålægges de teologiske studenter at studere fysik, blev der i den nedsatte komité også opkastet det spørgsmål, om det var heldigt, at teologerne havde et sådant bifag, eller om det ikke måtte befrygtes, at det vilde tage interessen fra deres egentlige studium. H. Stampe udtalte sig da med stor energi om, at de bedste præster i reglen var dem, der tillige havde lagt sig efter en anden videnskab,

---

<sup>1)</sup> Kirkehist. saml. 3die række VI, 721.

medens de dårlige sjældent gave sig af med en sådan. — Heri var Pontoppidan, der selv havde mange jærn i ilden, ganske enig med ham; han selv havde som landsbypræst erfaret nytten af at have et arbejde udenfor sin egentlige virksomhed, og mange havde i mangel deraf slået sig til flasken. Hvad naturvidenskaberne angår, da finder han det særdeles nyttigt, at præsterne kende dem, for således at kunne stoppe munden på de vantro, som angribe prima principia Christianismi, nemlig Guds ord. I omgang med sådanne mennesker, siger han, har en præst intet principium commune i skriften; han må bruge enten metafysiske eller fysiske argumenter; de første ere vel de visseste, men også de vanskeligste at behandle; de sidste svare bedre til sådant materialistisk begreb, som findes hos de fleste mennesker<sup>1)</sup>. — Der kom intet påbud om, at studenterne skulde høre naturvidenskabelige forelæsninger; men lysten til denne videnskab lå den gang i Linnés tid i luften, og der var adskillige præster, der syslede med den. Først må nævnes Pontoppidan selv som den, der egentlig brød banen; men også biskop Hersleb læste naturhistoriske værker, og samlede på naturalier; ti »det var hans glæde at undersøge Guds gerninger i naturens rige.«<sup>2)</sup> — Stampe nævner i sin omtalte erklæring den 1755 afdøde Jens Schow i Kippinge på Falster, som en nidkær præst, hvem bønderne takke i hans grav fordi han har lært dem at gøre deres jord mere nyttig end forhen, og både han og andre af professorerne omtale en student, Niels Tødslev (død som sognepræst i Mariager 1779) som en af de dygtigste teologer, der tillige udmærkede sig ved sine kundskaber i fysik<sup>3)</sup>.

Så vidt, vi kunne se, have de fleste af de præster, der have beskæftiget sig med andre ting end deres embede,

<sup>1)</sup> De kgl. bibl., Kalls saml. 148 fol.

<sup>2)</sup> Harboes synodaltale efter Herslebs død i Loreck, Beiträge zur neueren Kirchengeschichte II, 251.

<sup>3)</sup> Nyerup, Universitetsannaler 420.

dog endnu snarere syslet med historien, end med naturvidenskaben. Især var der adskillige, der drev personalhistoriske studier<sup>1)</sup>. Andre deltog i den økonomiske forhandling, der ved Pontoppidans økonomiske magasin blev så livlig; imellem disse må især nævnes O. D. Lütken i Skjellerup (1743—88). Han leverede<sup>2)</sup> dygtige bidrag til magasinet, ligesom han har skrevet adskillige særskilte skrifter, og han udmærker sig ved at være en af de første, der i enkelte punkter skiller sig fra det da alt beherskende merkantilsystem.

Men hvorledes det end stod sig med præsternes kundskaber i de videnskaber, der lå udenfor deres egentlige studium, så kom nogle forhandlinger det næste år, 1756, til at lægge for dagen, hvor tarvelig hele deres teologiske uddannelse var. Pontoppidan havde da foreslået, at embederne skulde deles i to klasser, så at de, hvis indtægter vare over 300 rd., kun måtte søges af kandidater med 1ste og 2den karakter. Hertil kom der til at knytte sig en forhandling om oprettelsen af et såkaldt seminarium theologicum, hvorved man forstod, at der skulde føres en fortegnelse over sådanne studenter, der havde lagt for dagen, at de besad både kundskaber og andre nødvendige betingelser for at blive præster. Professorerne gik villigt ind herpå, de foreslog, at det teologiske fakultet skulde danne et kollegium, i hvilket man håbede, at patronen selv vilde være præsident, og hvortil kongen desuden kunde forordne andre medlemmer som prokansleren og Sællands biskop. Dette skulde da føre en fortegnelse over alle kandidater, der vare over 25 år gamle, og kun de, der stode på denne, skulde være berettigede til at søge embede<sup>3)</sup>. — Der kom dog intet ud af disse forhandlinger, vist nok

<sup>1)</sup> J. C. Lund, Støvring, 1761—79; J. C. Bloch, biskop i Ribe, 1764—73 og L. P. Næraae, Svendborg, 1762—94, udgiver af Blochs Fyens gejstlighed; N. G. Lachmann, V. Tørslev, 1719—63, T. Lillelund, Aarslev, 1759—81.

<sup>2)</sup> Helveg, 2den udg. II, 147 f. Universitetscirkulære 19 Marts 1756.

fordi regeringen ved oprettelsen af et sådant seminarium vilde være kommet til at give det en stor indflydelse på præsteembeders besættelse, hvad den med rette kunde finde betænkeligt.

Derimod kom de til at afgive et vidnesbyrd om, hvor udelukkende hele den teologiske akademiske undervisning gik ud på dogmatik. Der holdtes vel forelæsninger over det nye testaments skrifter så vel som over kirkehistorie eller æmner, der nærmede sig til denne<sup>1)</sup>. Men ved eksamen spurgtes der kun, om kandidaterne var hjemme i deres dogmatik. Nu havde Pontoppidan, i anledning af den ovenfor nævnte påtænkte deling af præstekaldene i klasser, ytret ønsket om, at laudabilister måtte findes verserede in theologia exegetica et morali; men dette afviste de teologiske professorer som en fordring, der var umulig at opfylde. P. Holm, der iøvrigt siger, at der i den sidste tid sjældent var bleven givet laud., finder »dette at være så stor en fordring, at jeg ikke véd, om den vel kan have sted, allerhelst da der hører så såre meget til at være in theologia exegetica vel verseret. Jeg mener, at det rettelig kan anordnes, at ingen kan få laud., uden han også er nogenlunde verseret in theologia morali og således in theologia exegetica, at han kan forklare de sprog, som fornemmelig bør forstås af dem«, hvilket vil sige de dogmatiske bevissteder. — Rosenstand Goiskes udtalelser gå ud på det samme; han foreslår, at »theologia moralis kunde exponeres ved in examinando at vise de moralske usus af de dogmatiske quæstiones; exegetica ved at lade examinandus fortolke et enten in examine anbragt eller i biblen opslået sprog«. <sup>2)</sup> — Når dette skulde være en skærpelse af eksamensfordringerne overfor laudabilister, kan man slutte sig til, hvorledes det stod sig med dem, der fik 2den og 3die karakter. Men denne præsternes mangelfulde uddannelse forklarer, at de

<sup>1)</sup> Møller, Nyt teol. bibl. III, 55, Kirkehist. saml. 3die række VI, 207.

<sup>2)</sup> Det anførte universitetscirkulære af 19de Marts 1756.

stod så værgeløse overfor den store åndelige bevægelse i slutningen af århundredet og den hele materialistiske vantro, som da brød ind over kirken. Det lykkedes jo hurtigt »oplysningens« talsmænd at få det betragtet som en afgjort sag, at det gamle dogmatiske system kun havde været en samling af unyttige spidsfindigheder; men når dette var tilfældet, var det hele deres viden, der var bleven ubrugelig; de formåede ikke selv at øve nogen kritik overfor den; ti de manglede den exegetiske og kirkehistoriske kundskab, der ene kunde gøre dette muligt, og der var derfor kun to udveje: enten kastede de det hele overbord, eller de fastholdt de gamle forestillinger uden at kunne føre noget forsvar for dem, og ofte med en forknyt bevidsthed om, at de i grunden slet ikke lod sig forsvare.

---

Allerede nu begyndte ligesom forpostfægtningen for det store slag, der skulde stå; der taltes allevegne i vor tid meget om fritænkeriets fremgang, og Pontoppidan spåede ikke fejl, når han på spørgsmålet om, hvad det kommende tidsafsnit vilde medføre, svarede: »Sandelig, man må frygte, at efter alle slags overtro vil følge vantro, efter hykleri og ustadig heftighed en filosofisk og halv hedensk koldsindighed, det er efter Pharisæismum Sadducæismus«<sup>1)</sup>. Bevægelsen var alt begyndt, og den blev måske ikke mindre farlig, fordi den ikke turde vove sig frem for lyset. Edelmanns skrifter og måske også de engelske deisters blev bekendte her i landet, og det er utvivlsomt, at adskillige blev påvirkede af dem og fandt mod til at vedkende sig den tvivl om kristendommens sandhed og den ligegyldighed for den, som mange al tid nære. Jordbunden var jo godt beredt; pietismens og herrnhutismens smagløsheder og bornerthed havde gjort mange uvillige mod kristendommen i sin helhed,

---

<sup>1)</sup> Coll. pastoral, 2den udg. 42.

og under den orthodoxe retnings åndelige afmagt levede mange, både høje og ringe, aldeles upåvirkede af den tro, munden bekendte.

Her hjemme mærkedes det endnu kun lidt, at der var kommen gæring og bevægelse i folkene; men ved de tyske universiteter begyndte teologien at antage en ny skikkelse; det kan i mange måder siges, at der fandt et fremskridt sted; men selv et sådant gjøres jo sjældent, uden at der er fare for at snuble, og fremskridtet i videnskabelig metode og i optagelse af nyt stof til behandling var ofte dyrt købt; den inderlige fromhed, som havde fulgt den tænkning, der byggede det gamle system og lært den troens lydighed, fattedes tidt hos de nye. — I Leipzig blev Ernesti grundlæggeren af en virkelig exegetisk skole af stor betydning. Han var ikke blot hele Tysklands lærer, men havde indflydelse langt ud over dets grænser. Ved ham genvandt bibelstudiet en plads, det næppe havde indtaget siden den gamle kirkes tid; men idet han med rette hævdede betydningen af filologiske studier, opgav han, eller i det mindste hans disciple efter ham, dog egentlig fordringen om, at hvad der er skrevet ved den Helligånds bistand, også skal forstås ved denne. — Michaelis i Göttingen gik endnu videre i fortolkningen af det gamle testamente, hvor han ved naturlige forklaringer vilde fjerne, hvad der var anstødeligt for fornuften, og i Halle, pietismens fordums faste borg, blev Semmler ved sine fortolkninger af evangelierne den nye rationaliserende teologis egentlige fader. — Disse mænd vilde vel ikke bryde med kirkelæren; de mente tværtimod, at deres teologi skulde gøre den skikket til at hævde sin plads og tilbagevise de indvendinger, der gjordes mod den; men det af åbenbaringens indhold, som de vilde bevare, stod, som det træffende er sagt, som nogle gamle mure og porte i en sløjft fæstning, der ikke længer havde nogen modstandskraft, og samtidig med dem skrev Reimarus de Wolfenbüttelske fragmenter, der få år efter skulde falde som en bombe i den teologiske lejr

og lægge for dagen, at teologien, som den var i den nye så vel som den gamle skikkelse, havde gravet grunden bort under sig selv og stod for fald.

Men herom havde ingen endnu i vort tidsrum nogen anelse, og det har sikkert været i fuld forvisning om sejr, professor Rosenstand Goiske 1753 begyndte anonymt at udgive et tidsskrift: »Billige tanker mod ubilligt fritænkeri«. Tidsskriftformen blev dog siden forladt, og slutningen udkom samlet. — R. Goiske havde optaget den Wolfiske filosofis bevisende metode, og han mente ved dens hjælp at kunne demonstrere fritænkeriets urimelighed så vel som den kristne tros fornuftmæssighed. Derfor begynder han med at henvende sig til de fornuftige læsere. Det er nemlig en falsk mening, når man indbilder sig, at der er strid mellem den kristne lærdom og den sunde fornuft; fritænkeriet er kun en vildfarende fornuft, derfor er også *raisonnement* den eneste måde, hvorpå det kan modvirkes. Der var dog ved gendrivelsen den vanskelighed, at fritænkerne ikke havde noget vist system; de anfægte, siger han, religionens sandheder ligesom røvere og tartarer med en ustadig strid, nu på en, nu på en anden kant. Det er også vist nok, at han ikke har formået at finde det, der lå til grund for det begyndte frafald. Når han bekæmper sine modstandere, er det enkelte ytringer, han exegetiserer sønder og sammen gennem mange paragrafer, f. eks. Edelmanns påstand, at Esra skulde have skrevet Mosebøgerne. I det væsentlige holder han sig til forsvaret; men fordi han ikke kan se andet i kristendommen end en lære, må skriftet betragtes som helt mislykket. Fritænkerne og vi, siger han, ere enige i, at Gud ikke længer åbenbarer sig på umiddelbar måde; al åbenbaring er middelbar og sker igennem skriften<sup>1)</sup>; men netop fordi denne således er Guds åbenbaring, må den stemme med fornuften, der er hans gave, og når denne derfor kommer til et mod skriften

---

<sup>1)</sup> I, 109—110.

stridende resultat, er det et tegn på, at den ikke er brugt på rette måde, og når menneskene ikke blive troende, er det ikke på grund af ond villie, eller usande følelser, men det er kun, fordi de ikke bruge deres fornuft. — Hertil kommer, at forfatteren ikke forstår, som han havde foresat sig, at holde skriftet i en populær tone; men fremstillingen er meget tung og fuld af videnskabelige kunstudtryk, så det kan siges afgjort, at en nutidslæser vil finde det næsten aldeles ulæseligt.

Og dog ere vi betænkelige ved at udtale en sådan dom over det; ti samtiden var af en ganske anden mening. Det var jo et lejlighedsskrift, der handlede om tidens brændende spørgsmål, og af sådanne havde man ikke mange, og dertil kom, at den bevisende metode ikke, som nu, var et overvundet standpunkt, hvis skrøbelighed alle kunde se. Tværtimod gjaldt den endnu her hjemme som filosofiens sidste ord, og der var mange, som mente, at man ved dens hjælp kunde danne sig en sammenhængende livsanskuelse. Christian Bastholm blev således på Rosenstand Goiskes forelæsninger helbredt for sin tvivlesyge.

En anden betydelig mand, Ove Guldberg, blev netop ved R. Goiskes skrift tilskyndet til at skrive et lignende. I 2den del af »Billige tanker om ubilligt fritænkeri« er der optaget to breve; i det første fremstilles der nogle tvivl mod kristendommens lære, i det andet takkes der for besvarelsen, hvorved tvivlene ere blevne overvundne. I »En omvendt tvivlers levnedsbetænelser« skildrer Guldberg den mands liv, der har skrevet disse breve<sup>1)</sup>. Denne bog har lige så lidt som sit forbillede nogen overbevisende kraft over for os. Vi forstå ikke, hvorfor den opdragelse, vedkommende mand har fået, gør ham til fritæinker, eller

---

<sup>1)</sup> Billige tanker osv. II, 91. Om Guldberg kun har tænkt sig ind i tvivlerens tankegang, eller han selv har næret tvivlene, kan næppe afgøres. Han skrev året efter et lignende skrift: »Breve over vigtige sandheder« 1761.

hvorfor han lidt efter lidt bliver troende igen, og aller mindst, at det er R. Goiskes forelæsninger og skrifter, der gøre det af med den sidste rest af hans vantro. Men vi ville anføre det som et bevis på, hvor vanskeligt det kan være at sætte sig ind i en svunden tids tankegang og se med dens øjne, at Guldberg kan skrive om de tørre demonstrationer i »Billige tanker«: »Jeg fandt ved enhver gennemlæsning mit sind rørt på en mig mere end forunderlig måde . . . Autors bevisligheder for det guddommelige væsens existens på en skriftmæssig måde, hans anmærkninger om bevisligheds grader, hans læremåde og andet er bleven mig som en ild i mine ledemode«. — Men med al agtelse for Guldbergs ytringer, så ligger det dog klart for dagen, at teologerne i denne tid kun lidet forstod at slå på de strenge, der kunde give genlyd i hjærterne, og da den humanisme, der altid tiltaler det naturlige menneske, båret af gunstige omstændigheder trådte frem som en magt i tiden, var det den let at adsplitte de gølge demonstrationer, der nu skulde gælde for kirkens hegn. — Også E. Pontoppidan, der aldrig holdt sig tilbage, hvor han mente, der kunde udrettes noget godt, deltog på sin vis i striden mod fritænkeriet ved et skrift: »Sandheds kraft til at overvinde den ateistiske og naturalistiske vantro, forestillet i adskillige historiske eksempler på sådanne religionsspottere, som enten have vendt om og givet Gud æren, eller taget en ende med forskrækkelse«. Bogen er uden historisk værd og kan kun betragtes som en traktat; men formodentlig er den bleven læst af adskillige, der ikke vilde kunne være komne igennem R. Goiskes beviser eller Guldbergs tørre fortælling.

Når teologerne her hjemme bekæmpede fritænkerne, var disse, for at bruge R. Goiskes udtryk, også som »Tartarer og røvere« i den henseende, at deres meninger var allevegne, og dog kunde man ingensteds få fat på dem selv. Deres tanker kom frem i samtaler og lagde sig for dagen i menneskenes liv; men der var endnu ingen, der vilde vedkende sig dem og stå til ansvar for dem. —

R. Goiske skulde dog også komme i berøring med en virkelig fritænker, men det var rigtignok ingen dansk mand, men en Holstener. En advokat fra Altona, G. Schade, sendte ham nemlig på anden hånd et deistisk skrift<sup>1)</sup> med anmodning om, at han vilde forfatte en gendrivelse af det; denne skulde da trykkes sammen med skriftet. Det hele har utvivlsomt kun været et kunstgreb, hvorved han vilde gøre det muligt at lade skriftet udkomme uden at komme i kollision med de hamborgske love; men R. Goiske tog det til ham stillede forlangende alvorligt og forfattede virkelig en gendrivelse. Schade lod nu både denne og skriftet trykke sammen, og det blev anmeldt i et hamborgsk blad, der ikke tog blidt på gendrivelsen, men både kaldte den et opkog af, hvad der tidt var sagt bedre, og antydede, at dens forfatter muligvis var i ledtog med selve skriftets. Dette førte atter til, at der anstilledes en retslig undersøgelse i Hamborg, og resultatet blev, at da det var bleven oplyst, at Schade selv havde forfattet skriftet, blev det brændt af boddelen, og i København sagde rygtet, at R. Goiskes gendrivelse havde fået samme skæbne. Han mente da som embedsmand at måtte kræve oprejsning for den tort, der var ham tilføjet; men det oplystes, at gendrivelsen var bleven fraskåren, før exekutionen på skriftet udførtes. Det blev da endnu pålagt det hamborgske blad at give en fortolkning af sin anmeldelse, hvorefter den intet krænkende skulde have indeholdt, og Schade blev sat på Kristiansø, hvor det pålagdes præsten at have opsyn med ham<sup>2)</sup>.

R. Goiske hører til de mænd, af hvilke der i den følgende tid skulde opstå flere, som med betydelig lærdom og en alvorlig tro forsøgte på at værge kirken og dens lærdom, uden dog hverken at kunne finde et fast punkt,

---

<sup>1)</sup> Religion der Adepten, oder geometrischer Beweis, dass die Metaphysik die wahre theoretische, die Moral die wahre praktische Gottesgelahrtheit sey.

<sup>2)</sup> Luxdorpiana 4--21.

hvorfra forsvaret eller angrebet kunde føres. Som talsmand for Wolfs filosofiske metode stod han i en modsætning til de ældre teologer, og der sagdes, at »han taledede med større frihed, end der hidtil var hørt af nogen dansk teolog«<sup>1)</sup>. Det hænger dog næppe rigtigt sammen, når hans søn fortæller, at da han begyndte at udgive »Billige tanker«, voldte hele bogen eller et sted i den anstød hos »den daværende censor«, hvorfor han måtte gribe til det middel at anse forfatteren for anonym og selv som censor påtage det nødvendige imprimatur<sup>2)</sup>. Udtrykket »den daværende censor« viser, at det, da dette blev skrevet, har været glemt, hvorledes censuren havde været indrettet. R. Goiske har ganske vist selv censureret sit skrift; men dels kunde han godt gøre dette extra ordinem, dels vilde manuskriptet til et anonymt indgivet skrift ligefrem være blevet sendt til hans censur, hvis det havde været hans tur at besørge denne. Han var, den gang det udkom, fakultetets mest ansete professor, og det kan ikke tænkes, at andre af hans kolleger end P. Holm kunde have dristet sig til at gøre indvendinger mod et skrift fra hans hånd; men Holm vilde ikke have fundet sig i, at et skrift, han havde nægtet sit imprimatur, var udkommet paa en så uregelmæssig måde. R. Goiske døde pludseligt 1769 i en alder af 65 år.

Af de ældre teologiske professorer var M. Wøldike død 1750, og J. F. Reuss, der hørte til Bengels disciple og var den af professorerne, der havde stået brødre-menigheden nærmest, blev året iforvejen Conradis eftermand som generalsuperintendent i hertugdømmerne. Johannes Otto Bang, der var professor 1754—64, var kun lidet betydelig. Derimod har Peder Holm i mange henseender indtaget en ret mærkelig plads i fakultetet. Han havde allerede 1735 begyndt at holde forelæsninger som vikar for biskoppen, og han var professor ordinarius fra 1749

---

<sup>1)</sup> Helveg, 2den udg. II, 135.

<sup>2)</sup> Borgervennen 1794, 384.

til sin død 1777 i en alder af 71 år. Holm har næsten intet udgivet; men man kan gerne sige, at han har udfoldet en betydelig forfattervirksomhed ved sine talrige erklæringer over alt, hvad der vedkom universitetets styrelse og de forandringer, der foretoges ved det. Disse erklæringer svulme ikke sjældent op til hele værker på 6—7 tætskrevne folioark. Han gjaldt for meget ortodox, især i en senere tid, da man ikke betragtede dette som nogen heldig egenskab, og det er vist, at han led under en af den gamle ortodoxis skrøbeligheder, i det han var en overordentlig stridbar mand, der havde en uimodståelig lyst til at gå mod strømmen, og som derfor ragede sig ind i mange klammerier, der tidt fik en ondartet karakter. Især var der et meget slet forhold mellem ham og Pontoppidan, og han var tidt sjælen i den modstand, dennes reformplaner mødte. I året 1759 havde Pontoppidan således forlangt en fortegnelse over de alumner på kollegierne, der havde holdt disputatser eller deklamationer. Dette tog Holm meget ilde op, og striden blev så bitter, at universitetspatronen, grev Holstein, befalede, at alt, hvad derom var indført i det teologiske fakultets forhandlingsprotokol, skulde udslettes, så ingen kunde læse det, da de begge havde gjort nærgående beskyldninger mod hinanden, »hvilket ikke alene er deres stand og embede uanstændigt, men endog til forargelse for efterkommerne, når de skulle se, at sådan uenighed har været mellem brave folk, som med deres fredelige og sagtmodige væsen burde gå andre for med et godt eksempel<sup>1)</sup>. — Holms stridbarhed tog til med årene, og han betragtede både nye mænd og nye indretninger med samme uvillie. Det synes at have været mere end et rygte, at han nægtede at kreere N. E. Balle til dr. theol., fordi han ikke vilde lægge hånden på den kætter. I en kabinetsordre fra 1774 hedder

---

<sup>1)</sup> Oversekretærens dagbog 1759 nr. 319 og 332. — Der synes at være udrevet et par blade af fakultetets protokol, hvor der intet findes om forhandlinger 1759—61.

det: »Vi undre Os højlig, hvorledes prof. Holm tør vægre graden til mænd, som ære de embeder, Vi selv have udsøgt dem til, med den indsigt og flittighed, hvilken Vi ønske at kunne finde hos alle dem, som lærestolene ere betroede«<sup>1)</sup>. Hans alderdom forbitredes ved den stridighed, hvormed han modsatte sig Guldbergs reform af kommunitetet; men det må indrømmes, at han her lagde et mod for dagen, som i den tid ikke var almindeligt. Størst fortjeneste har han vist nok som en omhyggelig og dygtig bestyrer af kommunitetet; men heller ikke han undgik den skæbne, at det efter hans død kom for dagen, at økonomen havde begået underslæb, og det viste sig da, at de 14 sidste års regnskaber henlå udeciderede<sup>2)</sup>.

---

En stor del af, hvad vi hidtil have omtalt, kan betragtes som efterdønninger af den pietistiske bevægelse; hele den trang til virksomhed og til at fremkalde forandringer, som fandtes hos Pontoppidan, hviler på hans religiøse anskuelser, og modstanden kommer fra den ortodokse retning, der vilde værgе om det gamle. Det var J. L. Holstein og A. G. Moltke, der vare Pontoppidans patroner, og de stode begge på samme grundlag som han selv, i det også de i tidligere tider havde været påvirkede af pietismen; denne havde i religiøs henseende tabt slaget; men den troede endnu at kunne gennemføre nogle af sine ofte vel begrundede ønsker om at bringe mere liv og bevægelighed ind i det stive og langsomme maskineri, hvormed så mange institutioner arbejdede.

Men der opstod ved siden af disse partier et tredie, der egentlig så ned på dem begge og betragtede alle forsøg på at blæse nyt liv i det gamle som på forhånd mislykkede,

---

<sup>1)</sup> Rigsarkivet, Kabinetsprotokol 1773—84, d. 15 September 1774.

<sup>2)</sup> Det danske kancellis rotuli, 19 Januar 1780.

medens de med beundring så hen til de nye åndsretninger, der rørte sig i Frankrig og især i Tyskland. Montesquieus skrifter havde fremkaldt en ny betragtning af hele statsordningen; Rousseau havde kuldkastet alle de gamle opdragelsesteorier, og det forekom dem, der lyttede til Klopstocks oder, som havde de før hans tid ikke vidst, hvad digtekunst var. Også denne retning, som i virkeligheden var den, der havde fremtiden for sig, havde en repræsentant i den danske regering i Joh. Hartvig Ernst Bernstorff. — Han har undertegnet den ordre, der sendte den ovenfor nævnte advokat Schade til Kristiansø, til straf fordi han havde skrevet et fritænkerisk skrift, og der er ingen tvivl om, at han har betragtet ethvert angreb på kristendommen som en strafbar handling, lige så lidt som om at han selv var en mand med en alvorlig og oprigtig tro på Gud. Men denne havde ikke samme form som hverken Pontoppidans, P. Holms eller R. Goiskes tro. Bernstorff ynder at tale om Gud som det højeste væsen; man vil hos ham kunne finde mange udtalelser om hans tillid til forsynet og hans vished om, at alt og alle skulle komme for Guds retfærdige dom. Men det var den første trosartikel, der for ham som for mange af hans samtidige var religionens kærnepunkt, og han har aldeles afgjort haft en følelse af, at man her i Danmark stod tilbage i udviklingen, og at han gjorde vel i at drage sine landsmænd herind for at delagtiggøre det land, der var blevet ham et andet fædreland, i de fremskridt, der alt vare gjorte i Tyskland. Den tyske kreds, der samlede sig om ham og grev Schimmelmann, det münterske hus, Resewitz, Gerstenberg o. fl., blev det drivhus, hvori de nye planter opelskedes, der snart skulde blive udplantede så at sige i hver mands have.

Det bliver her kun to af Bernstorffs protegéer, vi skulle beskæftige os med, nemlig Johan Bernhard Basedow og Johan Andreas Cramer.

Den første af disse mænd havde været huslærer på et holstensk gods, hvorfra han blev anbefalet Bernstorff, der 1753 skaffede ham ansættelse i Sorø, hvor han skulde læse over moral og skønne videnskaber. Han lagde her straks både sine heldige og uheldige egenskaber for dagen; hans kraftige om end rå veltalenhed, hans store arbejdskraft og den uforbeholdenhed, hvormed han fremsatte sine anskuelser, gjorde indtryk på eleverne; men hans ligegyldighed, ikke blot for formerne, men for selve sømmeligheden, og hans ingenlunde pletfriandel vakte også anstød. I årene 1757—58 udgav han »Die praktische Philosophie für alle Stände«, som Cramer i sit tidsskrift, »Der nordische Aufseher«, roste. Basedow vilde i det mindste dengang ikke kristendommen tillivs, tværtimod, han mente at forsvare den mod deisterne. Men dette skulde ske ved at afføre den alle ubibelske lærdomme, f. eks. læren om de evige helvedsstraffe. Cramer siger om ham, at »så lidt som han skjuler sin højagtelse for fornuften, viser han dog en langt større ærbødighed for åbenbaringen«. — Alt vilde rimeligvis være gået godt, hvis han ikke uheldigvis havde påtaget sig at være lærer i teologi. Sognepræsten i Sorø, v. Haven, der tillige havde været prof. theol., døde nemlig 1757, og nu ansøgte Basedow om, at han, som tilforn havde studeret teologi, måtte holde forelæsningerne i dette fag og oppebære lønnen derfor, da hans nuværende løn, 400 rd., ikke slog til »til at iagttage den pligtmæssige velstand og forsørge hans familie«. Kancelliet tilrådede vel at besætte professoratet på ny, men Bernstorff har utvivlsomt taget sig af Basedow; ti i konseillet vedtoges det at bevilge hans ansøgning. — At dette skete, var ikke langt fra at være en skandale; Basedow fattedes alle betingelser for at kunne udfylde den plads, han havde fået; han skal ikke engang have kunnet Græsk. Men på den anden side har skaden, der skete, vel heller ikke været stor; teologien hørte ikke til de fag, hvori akademisterne vare forpligtede til at overvære forelæsningerne, og i v. Havens tid havde der ingen været, som havde hørt

hans offentlige foredrag<sup>1)</sup>. Men i året 1760 blev grev Fr. Danneskjold overhofmester, og nu blev det straks Basedow forbudt at holde teologiske forelæsninger. Den nye overhofmester kunde have mange grunde til at ønske at komme Basedow tillivs; han betragtede Bernstorff som en skadelig minister, misbilligede både hans inden- og udenrigspolitik, og det har sikkert været ham en tilfredsstillelse at kunne føre grundet klage over et af hans kreaturer. Dertil kom, at han, da han kom til Sorø, havde udvirket tilladelse til, at den derværende sognepræst måtte bytte embede med præsten J. C. Pingel fra Århus, og det var hans hensigt, at denne skulde fungere som teologisk professor<sup>2)</sup>. — Men det må heller ikke lades ude af betragtning, at Danneskjold var en alvorlig kristelig mand af den gamle skole, der nok kunde have grund til at føle sig oprørt over, at et sådant hverv var betroet en sådan mand, der åbent tilstod, »at han favoriserede materialisternes lærdom, ja roste endog disse falske lærere som de, der vare bekvemmet til at omvende naturalister, deister og ateister«. — Hvis det er et nøjagtigt referat af hans udtalelser, Danneskjold her giver, kan der vel næppe føres noget bedre bevis for den totale forvirring i den soranske professors teologiske forestillinger. — Basedow fik ikke, som Danneskjold havde ønsket, et civilt embede; men han ansattes ved gymnasiet i Altona, hvor hans gamle modstander endnu engang søgte at ramme ham i den korte tid, han var minister efter Frederik V's død<sup>3)</sup>.

J. A. Cramer er en mand, der har fået langt større betydning for Danmark end Basedow. Han var præst i

---

<sup>1)</sup> Sæll. tagn. 1757 nr. 454 med indlæg.

<sup>2)</sup> Overseerretærens brevbog 1760 nr. 333. Pingel blev siden forflyttet til St. Knuds kirke i Odense, hvor han 1775 dømtes fra sit embede for utugt. Det blev ham forbudt at bære præstekjole. Sæll. tegn. 1775 nr. 783.

<sup>3)</sup> Luxdorphiana 22f. N. M. Petersen, literaturhistorie, 2den udg. V. 26 f.

Quedlinburg, og det var efter Klopstocks anbefaling, Bernstorff 1754 indkaldte ham og ansatte ham som anden tysk hofpræst. Han tilhørte helt den nævnte tyske kreds, og kun denne fik gavn af hans berømte veltalenhed. »Jeg erindrer med fornøjelse«, siger en af hans tilhørere, »den tale, han holdt i kapellet på suverænitetstjubilæet; da han vendte sig til kongen og tiltalte ham, blev der i hele tilhørerkredsen så dyb en tavshed, at han selv lagde mærke dertil og nær var kommet ud af fatning«<sup>1)</sup>. — Hos Cramer var der, som hos alle overgangsteologer, en trang til at forsvare kristendommen mod de angreb, der rejstes mod den; dette var vel også tilfældet med de ældre teologer; men forskellen var, at de yngre søgte nye udgangspunkter for forsvaret; de havde på fornemmelsen, at de ældre ikke vilde slå til. Cramer talte meget om den poetiske skønhed i de hellige skrifter og gjorde opmærksom på den næring, ikke blot fornuften og hjertet, men viddet og indbildningskraften kunde finde i dem.

Da Reuss 1757 opgav pladsen som superintendent i hertugdømmerne, var det påtænkt at give Cramer dette embede. Men Bernstorff skal allerede den gang have næret den plan, at bruge ham ved reorganisationen af universitetet i Kiel, når det kunde lykkes at bringe forhandlingerne med Rusland om mageskiftet til ende. — A. Struensee blev da superintendent, og Cramer blev holdt skadesløs ved et lønnings-tillæg. Da prof. J. O. Bang døde 1765, blev han tillige professor i det teologiske fakultet. Her søgte han at bringe de hidtil forsømte discipliner til ære ved at læse over kirkehistorie, exegetik og homiletik; men han skal kun have haft få tilhørere, hvad ikke er så underligt, da disse fag ingen betydning havde for eksamen. Han gav også studenterne vejledning i at prædike, uagtet dette må have haft sine vanskeligheder, da han vel forstod, men ikke talte Dansk.

<sup>1)</sup> Ny kgl. saml. 711 d. fol. (Wasserschlebe.)

Cramer må have passet dårligt ind i det daværende teologiske fakultet, og det viste sig også året efter Fredrik V's død, at P. Holm havde øje for, at hans dogmatik var forskellig fra den gamle. Cramer udgav da en disputats, hvori han vilde gendrive nogle af en engelsk teolog, Taylor, rejste indvendinger mod den kirkelige lære om arvesyndens<sup>1)</sup>. Men det viste sig, at om han end ikke gav Pelagius ret mod Augustin, var han dog meget tilbøjelig til at undskylde ham og antage, at han aldrig var gået så vidt, havde ikke Augustinus's bestemmelse af arvesyndens begreb været urigtig. — Desuden havde han givet en fremstilling af omvendelsen, som Holm siger gik ud på, at »når et menneske omvender sig, sker dette vel ved Guds ords kraft men iøvrigt har Gud intet dermed at gøre«. Holm nægtede derfor at approbere denne disputats til trykken, og Cramer må have givet efter; ti den påklagede udtalelse findes ikke i den trykte disputats, medens derimod dadelen mod Augustinus ikke er udslettet. I den skrivelse, Holm i den anledning tilstillede Cramer, udtalte han også sine betænkeligheder ved det forhold, hvori denne havde stået til Basedow: »Kirkens udsigter ere kun sørgelige; Basedow arbejder på at vække uro i den, at forvirre den og fordærve dens lærdom; og denne Basedow har før prist dig og roser sig af dit venskab i de samme bøger, som han uafsladelig skriver mod vor kirkes lære og de symbolske bøger. Hvis du ikke offentlig tager til orde mod ham, må man frygte for, at der vil opstå mistanke mod dig, også hos dem, der ikke ere ilde sindede.« Denne uoverensstemmelse mellem de teologiske professorer blev dog indenfor universitetets vægge; Holm lod sig tilfredsstille ved de af Cramer foretagne rettelser, og disputatsen udkom med hans imprimatur<sup>2)</sup>.

---

<sup>1)</sup> Disp. de peccato originali adv. Joh. Taylorum.

<sup>2)</sup> Holms latinske skrivelse findes i afskrift i pakken Censura librorum argumenti theologici i universitetets arkiv.

Den plan, Bernstorff havde næret, at ansætte Cramer i Kiel, blev virkelig udført, men ikke af ham selv. Da Struensee ophævede det andet tyske hofpræstembede, forlod Cramer København og blev superintendent i Lybæk; men 1774, da Danmark havde overtaget det gottorpske Holsten, blev han ansat som prokansler for universitetet i Kiel<sup>1)</sup>.

---

Med hensyn til bilandene og kolonierne skete der ikke store forandringer i vor tid; men den levende handel, der dreves under dansk flag, medens England og Frankrig samtidig med syvårskrigen førte en ødelæggende søkrig, bidrog dog til at hendrage opmærksomheden på disse fjærne lande. Der var i virkeligheden en god villie til også her at fremme kristendommens sag; men midlerne valgtes ikke altid heldigt, og faldt det vanskeligt nok at skaffe lydighed mod anordningerne her hjemme, var det naturligvis endnu vanskeligere så langt fra regeringens sæde.

For Island var der vakt en del interesse, siden Harboe havde besøgt øen, og der udstædtes flere anordninger for bedre at ordne kirkelige og sædelige forhold, ligesom der arbejdedes på en islandsk lovbog, som dog ikke udkom. Kongen gav bidrag til at opføre Holum domkirke af sten, da den gamle trækirke var ved at falde ned. — Men øens store fattigdom lagde mange hindringer i vejen, og den blev ikke mindre, da handelen overlodes det almindelige handelsselskab, som oprettedes 1747. Guldberg siger, at Island og Finmarken ere dets trædomssteder, og at hvis det ikke ophæves, vil det gøre begge lande øde<sup>2)</sup>. Men allerede før den tid klagedes der over, at landet ikke fik den nødvendige tilførsel, at købmændene solgte dårlige varer,

---

<sup>1)</sup> J. Møller, *Nyt teol. bibl.* III, 3 f. N. M. Petersen, *litteraturhistorie*, 2den udg. V. 43 f. Høst, *Clio* I. 2det hefte 71 f.

<sup>2)</sup> Philodani undersøgelser af Philopatris anmærkninger 1770, I. 43.

brugte urigtig mål og vægt osv.<sup>1)</sup>). Hertil kom nu ulykkelige naturbegivenheder, forfærdeligt jordskælv med vulkanske udbrud 1754, og både dette og det følgende år hungersnød. I året 1756 sendte kongen kornvarer til Nordlandet, og 1757 anstilledes der overalt i Danmark og Norge en kollekt for bispedømmet og skolen i Holum, der var ved at gå til grunde<sup>2)</sup>.

For at danne lærere og præster, der forstod Lappernes sprog, oprettedes der 1752 i Trondhjem et seminarium *Lapponicum*. Men det var rigtignok mere politiske end kirkelige bevæggrunde, der drev værket. Året iforvejen var der afsluttet en traktat med Sverrig, hvorved grænsen mod Norge reguleredes, og i udkastet til denne havde der været en bestemmelse om, at præster fra begge sider skulde have lov til at følge med deres sognebørn, når disse på deres årlige vandringer drog over grænsen, men dette var bleven udeladt i den endelige traktat, fordi der på norsk side ingen præster var, som forstod Lappernes sprog, og den skinsyge, regeringen nærede mod Sverrig, kunde ikke tilstede, »at al avantage i så fald vilde blive for de svenske, som allerede har lappiske præster«. Dette gav anledning til, at der indhentedes en erklæring fra missionskollegiet, der gik ud på, at de anselige bekostninger, der i mange år vare anvendte på den lappiske mission, kun havde båret liden frugt, hvorfor oprettelsen af seminariet foresloges. Det ventedes, at dette kunde gøre nytte, »ikke blot in theologicis, men også in politicis«, idet det vilde blive forhindret, at Lapperne trak sig over på den svenske side af grænsen, fordi kirkevæsnets der var bedre ordnet. — Seminariet optog mest disciple fra skolen, og når disse kom til København for at fortsætte deres studier, havde de ret til stipendier; dog måtte deres antal ikke være mere end tre ad gangen. Seminariet synes dog ikke at have

---

<sup>1)</sup> Kalls saml. 27 fol. Udateret koncept eller afskrift.

<sup>2)</sup> J. Lorck, Beiträge zur neuesten Kirchengeschichte II, 108 f.

svaret til sin hensigt; det nedlagdes 1774<sup>1)</sup>. Nogle år senere forsøgte man en højst mærkelig husflidsmission i Laplandene. Man var nemlig kommet efter, at kvinderne »ikke kunde spinde eller væve en eneste alen lærred«, og det blev derfor befalet, at sende nogle af de kvinder, der for livstid eller nogle år vare dømte til tugthuset i Trondhjem eller Bergen, til Lapmarken for at være lærerinder i spinden og væven. Tre år efter viste det sig, at der kun var sendt en eneste, og der blev givet pålæg om at sende et antal for de forløbne år<sup>2)</sup>.

Den grønlandske handel havde været overladt en købmand, J. Severin, der havde fået et tilskud paa 5000 rd. årlig for at vedligeholde missionen. Da hans kontrakt udløb 1749, overtoges handelen af det almindelige handels-selskab, hvis privilegium fornyedes et par gange, 1764 på tyve år. Tilskudet til missionen var da forøget til 7000 rd.<sup>3)</sup>, formodentlig fordi missionærernes antal forøgedes, efterhånden som der anlagdes flere kolonier. Den oprindelige, Godthåb, havde 1755 kun 120 døbte; men her havde også koppesygdommen og hungersnød bortrevet mange. Ved Frederikshavn var der omtrent lige så mange, færre ved de nye kolonier, Klavshavn og Jakobshavn. Missionærerne klagede over, at de manglede kirker, og at det var usundt og næsten uudholdeligt at samle mange mennesker i de grønlandske hytter. Den fattige brødremenighed gjorde i den henseende den kongelige mission til skamme; ti i Ny Herrnhut var der opført en god forsamlingsal. Her vilde missionærerne helst indføre den herrnhutiske levevis, så de gifte skulde skilles fra de ugifte og karle og piger leve hver for sig. Iøvrigt klagedes der over, at Herrnhuterne

---

<sup>1)</sup> Oversekretærens brevbog i det danske kancelli 1750 nr. 272 og 331, -- Vahl, Lapperne og den lappiske mission, II, 43 f. Han anser seminariets nedlæggelse for et fejlgreb.

<sup>2)</sup> Reskr. 16 Maj 1760 og 8 August 1763.

<sup>3)</sup> Oversekretærens brevbog 1763 nr. 415.

forsømte undervisningen, hvorfor de Grønlændere, der hørte til deres menighed, var meget uvidende. Dette kom, siges der, af at »det er umuligt på Grønlandsk at udtrykke de herrnhutiske talemåder«<sup>1)</sup>.

Til Vestindien indførtes der hvert år hedenske slaver, og det er nu vanskeligt at forestille sig, hvor forfærdelige forholdene vare, hvor dette fandt sted. Naar slaverne ankomme til øen, hedder det i en samtidig beretning, ere de så vilde, at hvis de ikke havde menneskelig skabning, vilde de snarest ligne vilde dyr. En »kapabel« mand eller kvinde købtes for 2—400 rd.; men, siges der, der er stor risiko derved, da de »som onde og vanartede af naturen« tidt forkorte deres dage ved selvmord eller løbe bort<sup>2)</sup>. Frygten for slaveopstand hvilede som en forbandelse over alle de steder, hvortil der indførtes negere; i året 1759 opdagedes der en negersammensværgelse på St. Croix, der kunde være bleven betænkelig nok; ti der var kun 1690 hvide men 11807 slaver på øen. Oprøret kom dog ikke til udbrud, de skyldige bleve fængslede itide, og 13 mennesker henrettedes på en så grusom måde, at man næsten vægrer sig ved at tro, at saadanne gruligheder kunde finde sted under den danske konges herredømme i midten af det 18de århundrede<sup>3)</sup>. — Brødremenigheden havde lige fra den tid, da kongen selv overtog de vestindiske øer, missioneret imellem negrene med sin sædvanlige selvopofrelse, og dens arbejde havde hellér ikke været forgæves<sup>4)</sup>. Det var først 1755, at det besluttedes, at også statskirken skulde gøre noget for Negernes omvendelse, hvorfor det pålagdes missionskollegiet at sende tre præster derover<sup>5)</sup>.

<sup>1)</sup> Lorck, Beiträge osv. I, 55 f.

<sup>2)</sup> Thotts saml. 816 fol.

<sup>3)</sup> Rigsarkivet, Danske kongers historie 452, b, 4.

<sup>4)</sup> Kalkar, missionshistorie I, 281 f.

<sup>5)</sup> Det er næppe rigtigt, når Helveg, 2den udg., II, 143, efter Suhm fortæller, at der kun blev sendt en, da de andre viste sig uduelige. Lorck (II, 95) nævner dem alle tre og omtaler deres virksomhed.

Der blev givet dem en instrux for deres virksomhed mellem slaverne. Disse skulde have fri om søndagen og på nogle mærkeligt valgte helligdage (juledag, helligtrekongersdag, langfredag, himmelfartsdag og Marias besøgsdag). Missionærerne skulde have fri adgang til dem; men i et så helligt værk måtte ingen tvang bruges, når de ikke vilde antage kristendommen; derimod skulde alle børn, der fødtes, døbes. Det viste sig snart, at missionærerne, af hvilke den ene desuden ansattes som fast præst, ikke kunde overkomme arbejdet, ikke fordi Negerne vare så begærlige efter kristendommen, men fordi missionærerne bestandig måtte søge dem på plantagerne, da deres herrer ikke turde tillade dem at forlade disse eller at samles i større mængde. Der blev da sendt en del kateketer over til hjælp for præsterne<sup>1)</sup>. — Da en del af planterne paa øerne vare romerske katoliker, tillodes det disse frit at udøve deres religion, men Jesuiter skulde være udelukkede, og, hvis de allerede fandtes på øerne, rejse bort derfra, så snart man kunde få andre gejstlige<sup>2)</sup>.

I Trankebar fortsattes virksomheden som hidtil af missionærer fra Halle; der blev hvert år døbt et par hundrede hedninger, og netop i vort tidsrum (1750) kom den betydeligste af alle denne missions arbejdere, Christian Fredrik Schwartz, til Trankebar, hvor han skulde tilbringe 48 år i missionens tjeneste<sup>3)</sup>. — I året 1756 tog den danske konge Nikobarøerne i sin besiddelse; de bleve først døbt Ny Danmark, siden Frederiksøerne, men intet af navnene vilde hæfte ved dem. Det skal have været den danske præst i Trankebar, D. M. Huusfeldt, der foreslog rådet i Trankebar at besætte øerne, og dette fandt netop tiden dertil tjenlig, da det frygtede for, at Frankrig vilde tage dem i besiddelse, når den krig, det førte med England,

---

<sup>1)</sup> Lorck, Beiträge I, 46 f., II, 89 f.

<sup>2)</sup> Reskr. 20 Septbr. 1754.

<sup>3)</sup> Kalkar, Missionshist. I, 347 f.

var endt. En lieutenant v. Tanch blev sendt afsted med 50 mand og 8 kanoner; det danske flag hejstes paa landingsstedet i nærværelse af 20—30 indfødte, »hvem man betydede, at landet ikke længer var deres, men kongens af Danmark«. De fik hver et glas vin og måtte eftersige ordene: «Auf der Gesundheit unseres Königs von Dänemark». Landet var således let vundet; men det blev desto vanskeligere at bevare. Omtrent hele den første expedition omkom meget hurtigt, deriblandt også en af de trankebarske missionærer, Polzenhagen, der, da Huusmann havde fået ansættelse i Danmark, var fulgt med for at undersøge det nye land. Stationen flyttedes da til en anden ø, Kamotte, uden at det der gik bedre. I året 1757 nødte de indfødtes truende optræden de få, desuden syge kolonister til at rejse bort. Kun én hvid mand og nogle negersoldater blev tilbage. Imidlertid havde grev A. G. Moltke henvendt sig til Zinzendorf, for at han skulde skaffe missionærer til øerne. Denne var strax villig og sendte 1759 14 og året efter 13 brødre til Trankebar. De vare vel egentlig bestemte for øerne; men de havde tilladelse til at nedsætte sig, hvor de vilde i den danske konges indiske besiddelser; de havde fuldkommen frihed til at holde deres gudstjeneste, og hvor de ikke boede samlede, måtte de gå til alters og få deres børn døbt i de lutherske kirker. — Da brødrene kom til Indien, var kolonisationen af Nikobarerne allerede afbrudt. De ønskede selv at komme til deres bestemmelsessted; men dels var udfaldet af det første forsøg endnu i for frisk minde, til at man havde lyst til at gentage det, dels næredes der også »visse meninger om brødrenes skadelige lærdomme«. Det er ikke gået fredeligt til mellem dem og missionærene; disse udvirkede endog 1762 et reskript om, at brødrene enten skulde rejse til deres bestemmelsessted eller komme tilbage til Evropa. Men da guvernøren tog sig af dem og oplyste, at de i alle henseender levede ulasteligt, fik de atter tilladelse til at blive, hvor de vare. — Først 1768 afgik der en ny expedition til Nikobarerne, og med den

fulgte 6 af brødrene. De fandt næppe spor af den gamle koloni på Kamotte, og da pladsen til denne ansås for uheldigt valgt, anlagde de en ny på Nankovry. Men det gik ikke bedre her; Evropæerne kunde ikke tåle klimaet; handelen, som ikke vilde betale sig, blev opgivet 1772. Ikke desto mindre holdt brødrene modigt ud på deres farlige post, der først blev opgivet 1787. Men der forlyder intet om, at nogen eneste hedning er bleven omvendt, og der er ikke blevet spor tilbage af deres virksomhed<sup>1)</sup>.

---

Vi skulle endnu i korthed omtale almueskolevæsenet, ikke fordi der er meget at sige om det i vor tid, men mere fordi der i den følgende tid blev rejst saa mange klager over, at man havde slået sig til ro med det på et så ufuldkomment standpunkt.

Hvad landsbyskolerne angår, da var det anordningen af 1739, der skulde gennemføres; men allerede 1740 var denne bleven saaledes forandret, at det næsten helt beroede på godsejerne eller på beboerne selv, om de vilde oprette skoler. Staten havde egentlig kun dermed at gøre på krongodserne, hvor man dog nøjedes med at bevare Fredrik IV's skoler og, når godserne solgtes, at sørge for, at den samme forpligtelse lagdes på køberen. Men der er heller næppe spor af, at der ovenfra er vist nogen interesse for almueskolen; i året 1761, da udskrivningen i anledning af den frygtede krig med Rusland havde medtaget en stor del af det våbenføre mandskab, klagede en præst i Norge over, at to skoleholdere »med væbnet hånd« vare blevne hentede:

---

<sup>1)</sup> Lorcks Beitræge I, 612, II, 325. — Hist. tidsskr. 4de række II, 125. Sæll. tegn. 1762 nr. 525, 1765 nr. 610, 1767 nr. 635. — Rigsarkivet, Mallingiana, handel, kinesisk V, hvor der findes en samlet fremstilling af kolonisationens historie. — Kalkar, Missionshistorie II, 120.

fra skolen for at være soldater. Han fik da det svar, at vel tilkom det præsten at vælge lærere; »dog som det ikke kommer så meget an på den udvortes anseelse, så skal deslige skoleholdere først præsenteres for sessionens deputerede, og da, når af to lige skikkede subjecter den ene kunde have bedre exterieur end den anden, skal præsten være fornøjet med den, sessionen vælger«<sup>1)</sup>. Det blev altså sessionen, der kom til at approbere skolelærervalg, og den, der var halt eller pukkelrygget, måtte anses for særlig kvalificeret. Og dog var det netop den ene af de store vanskeligheder, skolevæsnet havde at kæmpe imod, at der ikke kunde skaffes ordentlige lærere. Der var jo ingen særegne uddannelsesanstalter for dem, og lønnen var så lille, at var der studenter, som indlod sig på at være landsbylærere, var det næsten altid dårlige subjekter. De 24 rd. årlig, som Fredrik IV havde tillagt lærerne, blev betragtede som en normalløn, uden hensyn til, at pengene nu havde mindre værdi. Da bønderne i et sogn, hvis kirke tilhørte universitetet, havde sammenskudt 20 rd. 3 ½ til at lønne en lærer, og ansøgte om et tilskud fra konsistoriet, bevilgede dette 3 rd. 3 ½ med den bemærkning, at det var, hvad sognefolkene for tiden fattedes i skoleholderens løn. Men de 24 rd. have sikkert været et maximum, som man mange steder ikke har nåt, så det kan ikke undre os, at lærerne blev tarvelige og undervisningen ligeså.

Befolkningen selv havde også kun liden interesse for skolen, og man får det indtryk, at hvis der ikke var bleven stillet den fordring til konfirmanterne, at de skulde kunne læse, vilde det hele være gået i stå; de ulemper, som det medførte, når et barn ikke kunde blive konfirmeret, vare så store, at der måtte gøres noget for at undgå dem, og hvor bønderne selv oprettede skoler, var grunden sikkert den, at de havde præster, der overholdt den nævnte bestemmelse. — Biskop Hersleb tog sig med iver af skole-

---

<sup>1)</sup> Oversekretærens brevbog 1761 nr. 118. Reskr. 26 Febr. 1762.

væsnet i sit stift, og vi skulle anføre nogle af hans landemodsmonita, der både vise dette og hvor stærkt der trængtes til det: Biskoppen har med forundring hørt, at uagtet der nu i 8 år har været skoler, antage præsterne dog konfirmanter, der ikke kunne læse (1748). — Degnene forsømme deres pligt at læse omkring i byerne, og det er jammerligt at høre, hvor slet ungdommen læser (1750). — Præsterne forsømme at besøge skolerne; disse stå tomme hele sommeren, hvor dog i det mindste de små børn fra 6—8 år kunde besøge dem (1752). — Der findes aldeles vankundige i en alder af 20—24 år (1753). — Der fældtes efter 1784 meget strenge domme over det gamle skolevæsen; måske ere de noget ubillige, som det er at vente af en stærkt reformerende tid; men de udtales dog af dem, der kendte skolerne bedst, og med så stor enstemmighed, at det må anses for utvivlsomt, at undervisningen har været meget tarvelig.

Anordningerne om skolevæsnet angik ikke København, hvor der i vort tidsrum slet intet kommunalt skolevæsen var. Men under påvirkning af pietismen, og især ved biskop Worms bestræbelser lige fra den tid, da han var bleven sognepræst ved Nikolaj kirke (1704), var der ad privat vej gjort meget for at udvikle de svage elementer, der fandtes af skoler. Der var nu kirkeskoler i alle sognene; de besøgte af 800 børn og ejede en kapital af 68000 rd., så de i modsætning til de fleste af tidens institutioner vare vel funderede. Fattige børn, der søgte dem, fik understøttelse af fødevarer. Desuden var der særegne skoler for søetaten og for soldaterbørn, og fattige børn havde adgang til Waisenhusets skole; endelig oprettede magistraten 1761 ved private midler en skole på blegdamsvejen. — Herved blev det i vort tidsrum; da den pietistiske bevægelse havde sat sig, var også interessen for almueskolen kølnet. — Den filantropiske iver havde taget en anden retning; medens pietismen vilde grunde skoler for at lære børnene, hvad der er nødvendigt at vide til salighed, tænkte man nu mere på at skaffe dem

de kundskaber og færdigheder, der kunde være praktisk anvendelige i dette liv, og denne tendens knyttedes til bestræbelserne for at opelske en fabriksvirksomhed. Der oprettedes knipleskoler; garnisonsskolerne blev »strikke- og læseskoler«, og fra 1756 oprettedes der uldspinderier ved kirkeskolerne. — Hele denne håndgerningsvirksomhed kunde dog ikke blive til stort ved de almindelige skoler; derimod vilde der være bedre udsigt til, at den kunde lykkes, naar man samlede børnene i opdragelsesanstalter, og det var dette, der tilsigtedes ved opfostringshuset, der var bestemt til at optage 200 fattige drenge. D. 16 Marts 1753 nedsattes der en kommission for at lægge planen og tilvejebringe midlerne, og ved en almindelig kollekt over hele landet indsamledes der 50000 rd., hvoraf kongehuset gav fjerdeparten, Bernstorff 4000 rd. Midlerne til driften skulde tilvejebringes ved en kirkekollekt nytårsdag og et lotteri. Opfostringshuset åbnedes 1755. — En lignende stiftelse for piger oprettede præsten J. Lorck ved en del fornemme damers hjælp; prinsesse Charlotte Amalie var dens direktrice, og den havde 1764 169 elever<sup>1)</sup>.

For købstædernes vedkommende se vi os ikke istand til at skaffe oplysninger om skolevæsenet i vor tid. Men selve det faktum, at man så at sige aldrig træffer købstadsskoler omtalte, viser, at de ikke have havt stor betydning. Tyve år efter Fredrik V's død havde af 59 købstæder de 39 kun en skole. De fleste steder var læreren tillige kateket, degn eller klokker, eller kommunen ydede skolen et tilskud, hvis denne ikke havde legatmidler. Men der var også steder, hvor læreren ikke havde andre indtægter end skolepengene, der i almindelighed beløb sig til 2  $\beta$  ugentlig for de børn, der kun læste, 4  $\beta$  for dem, der tillige skrev, og 6  $\beta$  for dem, der havde bragt det til at regne. Af samtlige købstadsskoleholdere havde 17 en løn mellem 20 og 80 rd. — Bedre have deres vilkår sikkert ikke været i vort tidsrum,

---

<sup>1)</sup> J. Larsen, Københavns offentlige skolevæsens historie 9—39.

så købstædernes skolevæsen kan ikke antages at have stået på et højere trin end landets<sup>1)</sup>.

---

Christian VI's, Fredrik V's og den første del af Christian VII's regering svarer her hjemme til<sup>1)</sup> hvad man i Frankrig har kaldt *l'ancien régime*, ikke blot fordi vi her finde sociale og kirkelige forhold, der vare forældede og former, der ikke kunde rumme den nye tids indhold, men også fordi dette begyndte at gå op for de styrende, så vi bestandig møde forsøg på at lempe det bestående efter de fordringer, der nu stilledes til det. Der skulde jo endnu for kirkens vedkommende gøres et sådant forsøg i den guldbergske tid (den nye salmebog, dåbsritualet, reform af latinskolerne og ved universitetet). Guldbergs bestræbelser minde ikke lidt om Pontoppidans; men de viste endnu klarere end dennes, at de gamle læderflasker vilde briste, når der skulde hældes ny vin på dem. — Danmark fik i social henseende ingen revolution, men kun reformer, et vidnesbyrd om, at tingene ikke her vare komne til samme yderlighed som andensteds; men skulde der kunne tales om en revolution her hjemme i de bevægede år fra 1784—1800, måtte det være i kirkelig henseende; der fandt et stormløb sted mod de gamle skikke og den gamle lære, og når der kun blev foretaget så få udvortes forandringer i kirkens vilkår, er det næsten, som om dette kun skyldtes, at man agtede dens love så lidet, at det næppe var umagen værd at forandre dem. Et så dybt fald, som kirken gjorde i disse år, kommer ikke uforskyldt, og vi have her forsøgt en skildring af, hvorledes hele udviklingen bar hen derimod.

Men ved siden af den gamle tid og dens mænd se vi allerede den nyes; strømmen havde kæntret, og flodbølgen

---

<sup>1)</sup> Danske samlinger, 2den række III, 146 f. G. Kringelbach, Almueskolernes tilstand i købstæderne 1784.

begyndte at gå ind. Det er ofte vanskeligt at have sympati for begyndelserne i historien; tilløbene ere så usikre og uklare; der gøres og siges så mange ubillige og ubetænkte ting, og dette gælder måske netop særligt om den tid, der var ved at komme i vort tidsrum. Det er, i det mindste her hjemme, ikke enkelte, højtbegavede mænd, der løfte fanen, som mængden følger. Oplysningstidens talsmænd vare en hær uden anfører; hæren var talrig og stærk nok; men fordi den manglede anfører, var den udisciplineret, de enkelte skarer gik på egen hånd, stundom viste de lyst til at hærge alt, hvad fortiden havde opført, som Vandalerne havde hærget den gamle kultur i Spanien og Afrika, stundom forvildede de sig ud i skove og sumpe, hvorfra der ingen udgang var. Men trods alt dette var hæren stærk nok til at sejre overalt, og havde den ingen anfører, havde den et feltråb, som alle kendtes ved, den vilde tilintetgøre alt unyttigt og fremme alt nyttigt. Det er ikke just den opgave, der synes os mest begejstrende; arbejdet for det nyttige spredes i mange enkeltheder, der ere vanskelige at samle til en enhed. Og dog var det under dette feltråb, oplysningens mænd stormede den ene stilling efter den anden, den latinske dannelses gamle mosgroede mure så vel som dogmatikens faste borg.

Det er let nok at se, at denne tid stillede målet for lavt, at den virkelig manglede det samlende, der skulde give alle enkeltheder en betydning, og at den løb ud i en gold vantro, der bar rige frugter af filistrøsitet og smagløshed. Men at hele retningen desuagtet kunde få så stor betydning, må være os et tegn på, at den dog har haft en relativ ret overfor det bestående, og dette er også tilfældet. Den havde ret i, at såre meget, af hvad man hidtil havde anvendt tid og kræfter på, havde været unyttigt arbejde. — Reformationen havde jo ikke blot været en rejsning af den religiøse bevidsthed mod den kirke, der havde forfalsket kristendommen, men tillige et oprør mod den anvendelse, der var gjort af den aristoteliske

filosofi til at indtvinge tankerne i bestemte tvungne og unaturlige former. Men nissen var flyttet med, og de lutherske dogmatikere havde udformet en skolastik, der ikke gav middelalderens meget efter. Tanken var atter bleven trælbunden i formerne, og disse vare blevne alt. Når dogmatikeren på det distinkteste havde udtrykt enheden og forskellen mellem treenighedsens personer, eller i de skarpeste udtryk bestemt *communicatio idiomatum* og *propositiones idiomaticæ*, var han tilfreds. Det var en rent logisk glæde, han følte ved disse spekulationer; om deres betydning for det kristelige liv spurgtes der kun lidt. — Teologien og alle andre videnskaber med den vare blevne fornemme; det var som mod slutningen af oldtiden, da det ansås for uværdigt for filosofien at give sig af med, hvad der kunde være til nytte i det daglige liv<sup>1)</sup>. Men netop fordi videnskaben således havde gravet en kløft mellem sig selv og det daglige liv, mellem »den lærde republiks« få medlemmer og den store mængde, var den blevet et stillestående vand, medens den skal være en rindende strøm: den vilde ikke være nyttig, og den blev unyttig, idet den gik op i teologiske og metafysiske småligheder, der snarere tjente til at gøre ånden spidsfindig end klar og virksom.

Det var derfor virkelig et forløsende ord, da man begyndte at kræve, at hvad menneskene skulde beskæftige sig med, skulde være nyttigt. Allerede Bacon havde angivet som sit formål at grundlægge en filosofi, i hvilken der intet tomt og abstrakt er, og som kan gøre det menneskelige liv lykkeligere. — Det var også dette, oplysningens mænd vilde. At de have udført store ting i social henseende, vil ingen nægte; men det er langt vanskeligere at erkende, at de også have havt betydning for kirken. Ti netop her er det mindst berettiget at gøre det nyttige til principet, fordi denne kategori dog egentlig

---

<sup>1)</sup> Non est, inquam, instrumentorum ad usus necessarios opifex. Seneca-

kun finder sin anvendelse på denne verden, medens der intet spørgsmål er om, at fædrene havde ret i, at sandheden og dens erkendelse må være udgangspunktet for det kristelige liv. — Men da kirken, efter at være gået oplysningstidens skærsild igennem, atter søgte de gamle stier, var det dog på en anden måde end tidligere. Den havde fået en alvorlig påmindelse om, at sandheden ikke blot skal erkendes, men øves, så der altid er en vekselvirkning mellem, hvad vi vide, og hvad vi gøre; ti først når kundskaben får betydning for livet, bliver den nyttig i en højere forstand, end den, hvori oplysningstiden tog ordet.

Det kirkelige og hele det åndelige liv trængte i slutningen af det 18de århundrede til en reformation. Det kan ikke være historiens sag at afgøre, om denne kunde have fundet sted på en lempeligere måde, end tilfældet blev. Den må nøjes med at betragte den nye tids mænd, Basedow så vel som Cramer, som dem, der satte ploven i jorden for at fælde de gamle stubbe, om de end ikke formåede at så den nye sæd, der skulde vokse op i deres sted.

---